

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Elhunyt Hajdú Péter

Szeretve tisztelt Hajdú Péter Tanár Úr, kedves Péter Bátyánk!*

Megrendülten és fájó szívvel állunk földi maradványaidat magába záró urnád előtt. Eljött a búcsú órája, s a búcsúzás a hátramaradottak számára mindig nehéz és fájdalmas. Annak jeléül és bizonyságául, hogy a tanítványok nevelésével és a tudomány művelésével eltöltött élet az idős(ödő) és fiatal kollégáidban és tanítványaidban tovább él, szeretném itt és most felidézni (talán inkább: megidézni) tudósi életpályád fő vonásait.

Hajdú Péter életének főbb mérföldkövei:

1923. december 27-én született Budapesten. Egyetemi tanulmányait magyarnémet szakon az ELTE Bölcsészettudományi Karán (pontosabban: az Eötvös Kollégiumban – annak idején Eötvös Collegium) végezte (1941–1945). Az Eötvös Kollégiumban eltöltött évek maradandó emléket hagytak benne. Ennek tanúsága 2002-ben megjelent „Borúra Ború I” című visszaemlékezése. (Minden bizonnyal ez volt utolsó műve.) Vajon a második rész elkészült-e, meg fog-e jelenni? 1945-ben Györke József mellett az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa lett. 1948-ban a Széchenyi Könyvtárhoz tartozó keszthelyi Helikon Könyvtár vezetésével bízták meg. 1951-ben visszakerült Budapestre, ahol az MTA Nyelvtudományi Intézetében először a finnugor, majd az idegen nyelvek osztályának a vezetője lett. 1959-ben az újonnan létesített szegedi finnugor tanszék professzorává nevezték ki. Hajdú Péter az új tanszékot úgyszólván a semmiből hozta létre (könyvtárszervezés, munkatársak toborzása, illetőleg kinevezése); 15 éves szegedi munkája során a tanszék nemzetközileg is elismert kutatóintézménnyé vált. 1974-ben elhagyta Szegedet, mivel az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatójává nevezték ki. 8 éves megbízatása lejártá után 1982 szeptemberében meghívták az ELTE Finnugor Tanszéke professzorának: 1986–1991 között ő volt a tanszék vezetője, ezt követően kutatóprofesszor lett (1991–1995), 1996-ban vonult nyugállományba. Többször működött külföldön vendégprofesszorként: 1969–1971 (Bécs), 1978–1979 (München), 1985 (Uppsala). Tudományos és tudományszervező tevékenysége elismeréseként 1970-ben

* Elhangzott 2002. október 14-én a Farkasréti temetőben.

az MTA levelező tagjává, majd 1976-ban rendes tagjává választották. Hajdú Péter 2002. szeptember 19-én 79. évében távozott el közülünk.

A továbbiakban Hajdú Péter tudományos munkásságának fő vonulatait szeretném körvonalazni. Tevékenységét élete során több ágban fejtette ki. Az első az etnolingvisztika. Ebbe a témakörbe tartozik első terjedelmesebb munkája: „A szamojéd népek és nyelvek” (Nyr 73 [1949]: 9–13, 64–68, 225–231, 336–340, különnyomatként: MNyTK 76). Ugyanez a műve később angolul is megjelent: „The Samoyed Peoples and Languages”. UAS 14 [1963]. E nagy sikerű kismonográfia megjelenése óta az uráli s azon belül a szamojéd nyelvek kutatóinak nélkülözhetetlen kézikönyve. Etnolingvisztikai és etimológiai (közelebbről: névtani) tárgyú a „Die Benennungen der Samojuden” (JSFOu 54 [1948–1950]1: 1–112) című tanulmánya.

Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” (1937) című összefoglaló műve negyedszázad elteltével meglehetősen elavult és könyvritkasággá vált. Éppen ezért a tudományos világ nagy örömmel fogadta Hajdú Péter 1962-ben közzétett „Finnugor népek és nyelvek” című modern szintézisét, amely Zsirai könyvétől eltérően nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd nyelveket is ismerteti. Multidisziplináris komplex vizsgálati módszeren alapul a Domokos Péterrel társzerzőségben megjelentetett „Uráli nyelvrokonaink” című tankönyv (Tankönyvkiadó 1978), amely a rokon népek irodalmát is tartalmazza. Ennek átdolgozott, bővített változata németül is megjelent: „Die uralischen Sprachen und Literaturen” (1987). E szintézisek aktualitását és magas tudományos színvonalát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy több idegen nyelvre lefordítva is megjelentek (angolul, franciául, lengyelül és oroszul).

Hajdú Péter munkásságának másik jelentős ágazata az őstörténet-kutatás. Az 1950-es években „A magyarság kialakulásának előzményei” (NytudÉrt 2 [1953]) című műve nagy vitát robbantott ki a nyelvészek és a belső-ázsiai őshazaelméletet valló Molnár Erik és az őt támogató történészek között. Hajdú Péter komplex módszerrel, a régészet, a néprajz és az antropológia legújabb kutatási eredményeire támaszkodva bizonyította be a Molnár Erik-féle teória tarthatatlanságát. Hajdú Péter szerint az uráli népek őshazája szétválásuk előtt Északnyugat-Szibériában volt (l. még uő. „Hol volt az uráli őshaza?” NytudÉrt 40 [1963]: 128–132). Egyes finn és észti kutatók szerint az uráli őshaza az Uráltól a Volgáig, a finnugor őshaza pedig egészen a Baltikumig terjedt. Ezt a nézetet képviseli Rédei Károly is (1986: 14, 16, uo. irodalom).

„Pályatereim, avagy: a nyelvészetről – Vx1Sg-ban” (1991) című önéletírásában így vall Hajdú Péter az őstörténeti és az őshazakutatásban, továbbá a nyelvtudományban alkalmazott módszeréről: „A finnugor őstörténeti vizsgálatokban ugyanis multidisziplináris keretekben dolgozunk – dolgoztam, s ez másként nem is csinálható. [...] e komplex, multidisziplináris projektumoknak egy bizo-

nyos határig van értelme, de ezt a programot abszolutizálni nem lehet [...] az urálistika mindenekelőtt nyelvtudomány, amelyet az uráli (és velük szomszédos) nyelvek anyagán művelnek [...] Magyarán: ahogy van nyelvészeti módszertanú uráli kutatás, úgy van etnológiai és régészeti módszertanú uráli érdekű kutatás is, de sem uráli etnológia, sem uráli régészet önálló diszciplínaként nem létezik” (52–53.) Mindez persze csupán bizonyos megszorításokkal érvényes. Az etimológia és a szótörténet művelése sok esetben nem lehetséges a művelődéstörténeti háttér tisztázása nélkül („Wörter und Sachen”). Pl.: *húsvét, rejt ~ révül ~ részeg, toll* 'a madár tolla' ~ 'írószerszám'.

Hajdú Péter tudományos munkásságának harmadik, s egyúttal legfontosabb ágazata a nyelvészet. Már pályája első felében számos szamojéd tárgyú cikket publikált, amelyek nagy erudícióról, lényeglátásról tanúskodnak: a szamojéd másodlagos szókezdő nazálisokról (NyK 55 [1953]: 60–97, ALH 4 [1954]: 17–67), a szamojéd gégezárhang kérdéséről (UAJb 28 [1956]: 155–164, ALH 7 [1958]: 243–272), a szamojéd fokváltakozásról (UAJb 34 [1962]: 41–54) stb. A szamojédológia – az uráli-finnugor tematika mellett – Hajdú Péternek egész élete folyamán jelentős kutatási területe maradt. Ezt azért nem árt hangsúlyoznunk, mivel a szamojéd nyelvek kutatása Magyarországon egy-két kivételtől eltekintve (Halász Ignác, Györke József, N. Sebestyén Irén) sohasem volt a tudományos érdeklődés homlokterében. Hajdú Péter szegedi egyetemi tanári működése idején a szamojéd kutatók sorát nevelte ki.

Hajdú Péter „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” (első kiadás 1966, második kiadás 1973) című munkáját eredetileg tankönyvnek szánta, de az végül is ennél sokkal több lett: mind a mai napig a magyar és a nemzetközi finnugor nyelvtudománynak egyik leggyakrabban idézett kézikönyve. A könyv kvalitatív tekintetben is mérföldkövet jelent az urálistikai kutatásokban. A 19. század végén és a 20. század elején az etimológiai és a hangtörténeti kutatások álltak a finnugor nyelvtudomány középpontjában. Hajdú Péter a finnugrisztikának ezt a valóban kimagasló két csúcspontját nem akarta kiűzni a kutatásból, hanem csupán nyomasztó túlsúlyukat óhajtotta csökkenteni azáltal, hogy ráirányította a figyelmet más részdiszciplínákra is (alaktan, mondattan stb.) (vö. Honti 2001: 117). Nem javított kiadás, hanem a 80-as évek tudományos eredményein alapuló új szintézis Hajdú Péter „Az uráli nyelvészet alapkérdései” (1981) című monográfiája is, amely ugyancsak tankönyvként jelent meg.

Hajdú Péter mindig hangsúlyozta a nyelvleírás szükségességét az urálistikában. Ilyen irányú tevékenységének szép terméke „Chrestomatia Samoiedica” (1968) című könyve, amely más uráli nyelvek kézikönyveinek is (nyelvtan, szövegek, szójegyzék, könyvészet) mintául szolgált.

Hajdú Péter mindig érdeklődéssel követte az általános nyelvészet fejlődését, s annak eredményeit saját írásaiban is alkalmazta. Jelentős része volt 1968-ban egy

nemzetközi tipológiai konferencia megrendezésében, melynek anyaga Dezső László és Hajdú Péter szerkesztésében jelent meg: „Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages” (1970). Kimagasló szerepe volt Hajdú Péternek a strukturális tipológia, az univerzálékutatás és az areális nyelvészet meghonosításában is. Mindez jelentősen előrevitte az alapnyelvek rekonstrukciójának az elvi megalapozását, az uráli nyelvek egymás közötti viszonyának a tisztázását: következésképp rokon nyelvek közötti egyezések nemcsak genetikai gyökerűek lehetnek, hanem másodlagos módon tipológiai-areális eredetűek is.

Hajdú Péter 1969-től 1985-ig szerkesztette a Nyelvtudományi Közlemények folyóiratot (1974-től Rédei Károllyal közösen). Széleskörű tudományos szervezői tevékenységéről hely- és időhiány miatt itt nem szólhatunk.

Hajdú Péter akadémikus életművének elemzését még hosszan folytathatnám. Befejezésül magam, a magyar urálistikai tudományos világ és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében szomorú, gyászoló szívvel veszek Tőle búcsút. Emlékét tudományos művei és kollégái emlékezete megőrzi. Adjon neki az Úr örök nyugodalmat! Sit ei terra levis!

Rédei Károly

Irodalom

- Hajdú Péter (1991), Pályatereim, avagy: a nyelvészetről Vx1Sg-ban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), A nyelvészetről – egyes szám első személyben. Budapest.
- Honti László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). FUF 56: 116–150.
- Rédei Károly (1986), Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien.

Schmidt Éva 1948–2002

Mindenkit megdöbbentett a hír: 2002. július 4-én a nyugat-szibériai Hanti-Manszijszkban tragikus hirtelenséggel elhunyt Schmidt Éva nyelvész és folklorista, kollégánk, barátunk. Kivételes tehetségű, kivételes munkabírású, elkötelezett tudóst és tudományszervezőt veszítettünk el benne, az obi-ugor folklór gyűjtőjét és kutatóját, azt, aki az obi-ugor népek kulturális feltámadásának egyik elindítója és fáradhatatlan munkálója volt. Méltó utóda a múlt században előtte járt szakembereknek, s példaképe, tanítómestere a mai terepmunkásoknak.

Schmidt Éva 1948. június 28-án született Budapesten. A képző- és iparművészeti szakközépiskola elvégzése után 1967-ben kezdte meg tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán, s 1973-ban szerzett angol–néprajz–finnugor szakos diplomát. 1969–71-ben két tanévet töltött Leningrádban. Hivatalosan az egyetem finnugor tanszékén végezte tanulmányait, de rendszeresen látogatta a Herzen Pedagógiai Főiskolán működő Északi Népek Intézetében a vogul- és osztjákórákat is – elsősorban M. P. Vahruseva-Balangyina óráit –, valamint életre szóló barátságot kötött a Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi részlegében dolgozó Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskinnal. Összebarátkozott a Leningrádban tanuló obi-ugor diákokkal is, s ennek révén jutott el először az Ob-vidékre. 1970 januárjában Tugijaniba utazott, ahol egy obi osztják család fogadott lánya lett, majd 1971-ben Hanti-Manszijszkba. Ekkorra Schmidt Éva már minden Magyarországon fellelhető obi-ugrisztikai tárgyú és osztják nyelvű művet elolvasott, ezért is tanult meg könnyedén több északi osztják nyelvjárást is a gyakorlatban. Vogul nyelvtudását is ekkor alapozta meg.

1976–79 között a debreceni egyetem Finnugor Tanszékén volt gyakornok, 1979-től 1983-ig pedig aspiráns Leningrádban, ahol az egyetem néprajzi tanszékén és az akadémián – N. I. Tyerjoskin vezetésével – folytatott tanulmányokat.

Kandidátusi disszertációját (Az északi obi-ugorok hagyományos világnézete a medvekultusz anyaga alapján) 1989-ben védte meg.

1983-tól volt az MTA Néprajzi Kutatóintézetének főmunkatársa, közben 1984–90 között tanított az ELTE Finnugor Tanszékén is. Már a nyolcvanas években felvázolta egy osztják nyelvterületen alapítandó nemzetiségi oktató-dokumentáló központ tervét. A terv jóval később, a kilencvenes évek elején valósult meg a kedvező politikai változásoknak és Éva kitartó munkájának következtében. Az Északi Osztják Folklor Archívum egy alsó-kazimi városkában, Belojarszkijban jött létre, s működése nyomán határozottan erősödtek az obi-ugor etnikus kultúra túlélési lehetőségei. A kezdeti évek nehézségei után az igazi munka 1995-ben indult meg az intézményben. Hamarosan öt másik archívum létesült szerte az Ob-vidéken az eltűnőben lévő nyelvjárások és hagyományok megmentésére. A belojarszkiji intézmény alapításától fogva jelentős segítséget kapott magyar kormányzati szervektől, az MTA-tól és magáncégektől. Schmidt Éva státusa pedig az MTA Néprajzi Kutatóintézetében kiküldetésének egész ideje alatt folyamatos volt.

A folklór archívum profiljába minden beletartozik, ami az osztják kultúrával kapcsolatos. Ilyenek például közösségi ünnepek (medveünnepek, áldozati szertartások) szervezése és dokumentálása, terepgyűjtés (a folklór anyag mellett bármilyen néprajzi, genealógiai, helytörténeti, nyelvészeti információ gyűjtése), adatbázis-gyűjtés és archiválás. Oktatási célból, valamint a helyi és körzeti rádió- és televízióadók kérésére szerkesztett feliratozott audiovizuális anyagok is készültek. Schmidt Éva betanította munkatársait a technikai eszközök használatára, valamint arra, hogy a szövegeket mellékjeles cirill írással számítógépbe írják. Az anyagok egy részéről orosz fordítás is készült. Megindult az amatőr gyűjtőhálózat kiépítése a hagyományok iránt érdeklődők körében, a szakmai irányítás e téren is az archívum feladata volt. Elkezdődött a hagyományoktól elszakadt közép- és fiatal nemzedék oktatása is. Többen visszatapulták a prózai elbeszélés, egyéni ének-költés módját, a medveünnepi repertoár egyes részeit, táncokat stb. – a munkatársak közül egyesek folklór együttesben lépnek fel. A hivatásos osztják filológia megalapítása céljából Schmidt Éva különböző helyi tudományos intézetekkel szerződve, megfelelő terepmunka után a Reguly és Pápay gyűjtötte hősénekeket mellékjeles cirill írással átírta, osztják kommentárokkal látta el, és közeli nyelvjárású adatközlőkkel videóra olvastatta. Nyári szabadsága alatt önköltséges expedíciókon vett részt. Igen jelentős a Kunovat folyó menti gyűjtése: sikerült a hagyományokat legjobban ismerő énekes, Sz. T. Tojarov medveünnepi repertoárját videóra vennie, s elkészült többórnyi anyag szerkesztett és lejegyzett változata is. Hasonló formát kapott a szintén kunovati M. A. Muratova meserepertoárja.

Schmidt Éva éveit a folklórárchívum élén a gyűjtő, dokumentáló, oktató és tájékoztató munka mellett folyamatos harcban, nélkülözésben, fenyegetettségben

teltek. Élte az oroszországi közalkalmazottak életét, és munkatársaival együtt szenvedte a bizonytalan gazdasági, politikai és közigazgatási viszonyokat. Ki volt szolgáltatva a hivatalnokok szeszélyeinek, de meg kellett küzdenie a hanti nép egyik egyeduralomra törő csoportjának bizalmatlanságával is. Nehéz volt elfogadtatnia magát mint idegent és mint olyan embert, aki az osztjárságon belül egy kevésbé életképes csoporthoz kötődik. Nehéz volt elfogadtatnia azt a magas tudományos színvonalat is, melyet ő képviselt, mely az európai hagyományokra épül, s melyet az ottaniak szívesen mellőznének, még tudományos körökben is. Schmidt Éva kompromisszum nélküli tudósi, emberi magatartása volt az egyedüli záloga annak, hogy a hanti nyelv és kultúra mentése szakadatlanul folyt, amíg a helyszínen volt. Ő azokat a peremvidékeket kereste föl, ahova senki sem járt, s gyűjtötte az egyes nyelvjárások utolsó képviselői ajkáról azt, ami még fölgyűjthető. Széleskörű ismeretterjesztő tevékenységével ébresztette rá a hanti népet szellemi értékeinek felismerésére, ezzel önbecsülésüket növelte. Távozásával kétségessé válik a munka folytatása.

Schmidt Éva, aki folkloristaként a szóbeli hagyománnyal foglalkozott, tudósként is a szóbeliségben élt: a fejében fölhalmozódott szédületes mennyiségű tudásanyagot bármikor könnyedén előhúzta, meggyőző biztonsággal tartott konferenciaelőadásokat magyar, orosz, angol vagy osztják nyelven, de előadásait nem írta le, nem jelentette meg nyomtatásban – a mi legnagyobb bánatunkra. Szakértőként, szaktanácsadóként önzetlenül osztotta meg ismereteit bárkivel, idejét és erejét nem kímélve fordított szövegeket, lett légyen szó akár népköltészeti antológiáról, ismeretterjesztő tévé- vagy rádióműsorról, néprajzi dokumentumfilmről. Ezek közül a legjelentősebb talán a Halmy György rendezésében 1995-ben készült, *Ősök ösvényén* című film, mely egy északi osztják medveünnepeket dokumentál. A film szakértője s a medvénekek fordítója Schmidt Éva volt. A filmnek angol és orosz nyelvű változata is van, s 1995-ben egy hanti-manszijszki filmfesztiválon különdíjat nyert.

Schmidt Éva publikációit a pontosság, az adatok maximális tisztelete, biztos elméleti tudás jellemzi, s minden mondatának háttérében ott van a gyakorlati tapasztalatok elképesztően gazdag tengere, mellyel az egész szakmában egyedül ő rendelkezett. Nyomtatásban megjelent közleményei alapján Schmidt Éva sokrétű, szerteágazó munkásságában az alábbi néhány témakört lehet megragadni.

Kandidátusi disszertációjának az obi-ugor medvekultusz volt a témája. Vizsgálatát a teljes obi-ugor folklór alapján végezte el, tehát a nyomtatott forrásokon kívül a kéziratok forrásokat, pl. Csernyecov hagyatékát is feldolgozta, s természetesen saját gyűjtésére is támaszkodhatott. Így sikerült kimutatnia, hogy a medvetisztelet, mely az obi-ugor gondolkodás meghatározó eleme mind a profán, mind a szakrális szférában, időben és térben mennyire változóan nyilvánul meg – minden folyóvízben más és más jellemzői vannak. Eredményeiről ta-

nulmányokban és kongresszusi előadásokon számolt be (*Specimina Sibirica* 1 [1988]: 159–186.; *Ethnologica Uralica* I. Budapest – Helsinki, 1989. 187–232; *Ethn* 101 [1990]: 149–193.; *CIFU* VII:12–17.)¹.

Pályája kezdetétől érdeklődött a folklór műfaji, metrikai kérdései iránt. Többször írt műfaj-besorolási problémákról (*AEH* 28 [1979]: 51–74.; a finnugristák 17. összorosz konferenciájának téziskötete, *Usztyinov* 1987), valamint alapos tanulmányban elemezte az obi-ugor folklórban a 20. században tapasztalható tendenciákat (*Studia Fennica* 26. Helsinki, 1981. 147–173). Gyűjtőként is hozzájárult a folklór műfajok terén uralkodó tévedések tisztázásához. A nyolcvanas évek elején, amikor a szovjet akadémia aspiránsaként sikerült terepre mennie, szenzációs tudományos eredménnyel tért haza: több tucat osztják egyéni éneket (régebbi terminussal sorséneket) gyűjtött. Ez a műfaj ugyanis addig csak vogul nyelvterületen volt kellőképpen dokumentálva, az osztjások között alig néhányat jegyeztek föl. Mindenki meglepetésére Schmidt Éva igazolta a műfaj meglétét.

Folklorisztikai munkásságában a legjelentősebb eredményeket a metrika kutatásának terén érte el. A metrika, a stílus és a zene összefüggéseit vázolta fel sziktvikari finnugor kongresszusi előadásában (*CIFU* VI: 231–237), s ezt, valamint Wolfgang Steinitz és Robert Austerlitz kutatásait továbbfejlesztve dolgozta ki saját elméletét, elődeinél jóval bőségesebb, megbízhatóbb anyagon. Már az Austerlitz-émlékkönyvben megjelent tanulmánya sejtette, hogy korszakos felfedezésekkel állunk szemben (*NyK* 91 [1990]: 181–194). A témát még bővebben taglalta az *Isztorija i kultura hantov* című gyűjteményes kötetben (*Tomszk*, 1995: 121–152). Mint mindenből, verstani kutatásaiból is az derül ki, hogy a jelenségeket komplex módon, összefüggéseikben vizsgálva érhetünk el eredményeket. A szöveg nem választható el a zenétől, s az obi-ugor énekekről úgy alkotunk képet, ha együttesen vizsgáljuk a zenei és a szöveghangsúlyt, valamint a műfaj által meghatározott ritmust. Az orosz nyelvű tanulmánynak gyakorlati haszna is volt: a mai hanti költőnemzedék ebből tudta meg, hogy milyen szabályok szerint kell verset írni. Így a hanti szépirodalomnak új korszaka van kibontakozóban. Ma már nem orosz mintára, hanem a saját hagyományokra épülő elvek alapján születnek a versek.

Az összefüggésekben való gondolkodás Schmidt Éva minden munkájára jellemző. A hősénekeket sem halott szövegekként, strukturalista elemzésre alkalmas motívumok tárházaként vizsgálta, hanem térben és időben, égi és földi dimenziókban elhelyezve egy-egy népcsoport tudásának összefoglalását látta bennük. Izgalmas tanulmányban elemezte *Reguly* legjobb osztják adatközlőjének, Maxim Nyikilovnak a repertoárját, s több konferenciaelőadásban foglalkozott a kulturális kölcsönhatás kérdésével az északi obi-ugor régióban, ahol osztják–vogul–nyenyec népcsoportok és hagyományok keverednek. Az emberek és a motívumok vándor-

¹ A tanulmányok címét és egyéb adatait ld. a mellékelt bibliográfiában.

útjának tisztázásához szintén alapos helyismeret szükséges, ezt Schmidt Éva évtizedes helybenlakása biztosította (Népi kultúra – népi társadalom 20. Budapest, 2001. 99–120).

Nyelvészeti eredményeiről is inkább tanúskodik a video- és magnószalag, mint a nyomtatott papír. Több északi obi-ugor nyelvjárást beszélt, előadásaiban elemezte őket, szinte mindegyikből gyűjtött a nyelvtani leíráshoz szükséges adatokat, kérdőíveket készített a paradigmák összeállításához. A Hajdú- és a Bereczki-émlékkönyvbéli közleményei (Éneknyelvi települések az Ob mentén. Urálsztikai tanulmányok. Budapest, 1983. 351–363; Az északi osztják birtokos névmásokról (I) Urálsztikai tanulmányok 2. Budapest, 1988. 319–324) alapos nyelvészeti tájékozottságról tanúskodnak – az utóbbi címében lévő sorszám arra is utal, hogy lett volna még mondanivalója a témával kapcsolatban. Utolsó nyilvános fellépése Budapesten 2002. február 19-én volt, amikor a Nyelvtudományi Intézetben előadást tartott az aktuális nyelvi helyzetről az Ob-vidéken. Az előadás, melynek lényegét Gugán Katalin foglalta össze a Finnugor Világban (VII/1, 2002. március: 41–43) számos nyelvészeti–szociolingvisztikai közlemény csíráját rejtette magában.

Igen jelentős Schmidt Éva ismeretterjesztő munkássága. Folyóiratcikkekben, rádió- és tévéműsorokban népszerűsítette az obi-ugor kultúrát, antológiák számára készített fordításokat, gyakran a saját gyűjtéséből, bőséges jegyzetanyaggal ellátva (Sámándobok, szóljatok, Medveének, Leszállt a medve az égből, Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák stb). N. V. Lukina sem tudta volna Éva nélkül összeállítani obi-ugor mítoszkötetét (Mify, predania, skazki hantov i mansi. Moszkva 1990.). A Hanti Szó (Hanty Jasang) című hanti-manszijszki hetilap is gyakran közölte Éva gyűjtéseit, valószínűleg sokkal gyakrabban, mint a mellékelt bibliográfia öt tétele sejteti. Rajzkészségének is több kiadványszerkesztő hasznát vette, hiszen mestere volt az obi-ugor ornamentikának.

Schmidt Éva életének utolsó évtizede az obi-ugor tudományosság létrehozásának jegyében folyt. Oktatott, szervezett, előadásokat tartott és beadványokat írt, munkája nyomán pezsegni kezdett a szellemi élet az Ob-vidéken, hagyományaitól elszakadt hantik és mansik találtak vissza kulturális gyökereikhez. Az archívumok létrejötte után újabb nagyszabású terv született meg Éva fejében: az egész Ob-vidékre kiterjedő gyűjtőmunkával össze kell szedni a még élő nyelvjárások minden nyelvi, folklorisztikai adatát. A munkára csak tíz évet lehet szánni, ugyanis ez alatt az idő alatt eltávozik az az utolsó nemzedék, mely még természetes környezetben tanulta meg anyanyelvét és sajátította el kultúráját, azaz nem került az orosz nyelvű bentlakásos iskola elidegenítő hatása alá. A gyűjtés alapja Wolfgang Steinitz osztják nyelvjárási szótára, valamint Munkácsi Bernát és Kálmán Béla vogul szótára lehet, mely szótárakat módszeresen végigkérdezve lehet újabb értelmező szótár jellegű adatbázisokat létrehozni. Az archívumokról

és a dialektológiai központról szóló elképzeléseit Schmidt Éva mintegy tudományos végrendeleteként a Finnugor Társaság folyóiratában is közölte (JSFOu 89 [2001]: 267–288).

Minden haláleset után az ittmaradókat gyötörni kezdik a mulasztások, az elszalasztott, soha vissza nem térő alkalmak emlékei. Ez sokszorosan így van, ha valaki váratlanul ment el, és önszántából hagyott itt bennünket. Vajon megtettünk-e mindent, hogy Éva – vagy ahogyan sokan neveztük, Smicu – érezze, milyen nagyra értékeljük a munkáját? Elég volt-e a Magyar Nyelvtudományi Társaság által adományozott két díj, a Fokos Dávid-díj 1996-ban és az 1998. évi Zsirai Miklós-díj? Azzal áltattuk magunkat, hogy mi nyugodtan élhetjük az életünket itthon, mert az obi-ugor ügy biztonságos, jó kezekben van, és Éva küldetéstudata, munkabírása, humorérzéke minden nehézséget legyőz. Ami a mondat végét illeti, tévedtünk.

Úgy látszik, folytatódik az obi-ugrisztika történetének szomorú hagyománya. Mint nagy elődei, Schmidt Éva is túl korán, teli poggyásszal ment el. Életműve befejezetlen, hagyatékának gazdagságáról csak sejtésünk van, de azt tudjuk, hogy teljes feldolgozása lehetetlen az ő tudása nélkül. Jelenleg, 2002 nyarán még a hagyaték tárolási helye és kutathatósága sincs tisztázva. Reguly, Pápay, Paasonen, Karjalainen, Jankó János gyűjtésének kiadására száz évet is kellett várni. Attól félek, hogy Schmidt Éva életművének közkinccsé tétele is az utánunk jövő nemzedékekre marad. De vajon lesz-e még obi-ugrisztika száz év múlva?

Csepregi Márta

Schmidt Éva nyomtatott publikációinak jegyzéke

1. Anton apó éneke. Schmidt Éva kéziratos gyűjtéséből. In: Köhalmi Katalin (szerk.), Sámándobok, szóljatok. Európa, Budapest. 1973. 311–313.
2. Fordítások. In: Domokos Péter (szerk.), Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Európa, Budapest. 1975. 131–136, 149–163.
3. Északi vogul altatódal. Műfaji összefüggések. Ethn 87 (1976): 540–558.
4. A természeti komikumról. In: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (szerk.), A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban. Budapest. 1977. 28–41.
5. Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkali nyelvjárás). Kézirat. Debrecen. 1978. 61 p.
6. Kálmán Béla, Wogulische Texte mit einem Glossar. Ismertetés. Ethn 89 (1978): 163–165.
7. Steinitz, Wolfgang, Ostjakologische Arbeiten I–II. Ismertetés. Ethn 90 (1979): 294–297.
8. Finnugor népek. In: Ortutay Gyula (főszerk.), Magyar néprajzi lexikon 2. Akadémiai, Budapest. 1979. 164–166.
9. Ūlilar. Попытка к определению жанровых отношений северо-маньсийс-

- кого текста песни. АЕН 28 (1979): 51–74. 398.
10. Fordítások és illusztrációk Kálmán Béla (szerk.), *Leszállt a medve az égből* című vogul népköltészeti antológiájában. Európa, Budapest. 1980. 461–464.
 11. Az osztjások (chantik). *Alföld* 31/8 (1980) 8. sz. 18–19.
 12. Trends in the 20th century Ob-Ugric Oral Tradition. In: Lauri Honko – Vilmos Voigt (ed.): *Adaptation, Change, and Decline in Oral Literature*. Studia Fennica 26. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 1981. 147–173.
 13. Bárki lehet költő. *Élet és Irodalom* 25. 1981/31: 15.
 14. Взаимосвязи стихосложения и напева у северных обских угров / Финно-угорский музыкальный фольклор: проблемы синкретизма. Таллинн. 1982. 68–70.
 15. Egy kis-szoszvai osztják medveének. (Huszár Lajossal közösen). *NyK* 85 (1983): 9–33.
 16. Vogulok és osztjások. *Új Auróra* 11/2 (1983): 79–82.
 17. Népi énekek kottával Schmidt Éva gyűjtéséből. *Új Auróra* 11/2 (1983): 92–96.
 18. Éneknyelvi települések az Ob mentén. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok*. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Budapest. 1983. 351–363.
 19. Fordítások és jegyzetek Domokos Péter (szerk.), *Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák II.* című kötetében. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 1984. 13–27, 28–32, 34–35, 46–50, 59–62, 91–100, 160–187.
 20. Ahol mindenki költő. *Híd*, 48/9 (1984): 1209–1222.
 21. Griskina, Vera Grigorjevna, Ime, énekelem én... Fordítás. *Híd*, 48/9 (1984): 1216–1218.
 22. Проблемы современного фольклора северных обских угров / Искусство и фольклор народов западной Сибири. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1984. 95–108.
 23. A füve-nincs földü fejedelem. Népi ének Schmidt Éva gyűjtéséből. *Új Forrás* 17/5 (1985): 14–16.
 24. V. N. Csernyecov vogul folklórhatyatóka. *Ethn* 96 (1985): 562–571.
 25. Illusztrációk a Vikár László – Szij Enikő (szerk.), *Erdők éneke*. Finnugor népek 100 népdala c. könyvben. Corvina, Budapest. 1985.
 26. Utószó Juvan Sesztalov, Julianus rám talált c. verseskötetéhez. *Kozmosz Könyvek*, Móra, Budapest. 1985. 135–139.
 27. Connections between metrics, style and music in northern Khanty folk poetry. CIFU–6. Tézisek III. Syktyvkar. 1985. 52.
 28. Соотношение музыки, стихосложения и стиля в народной поэзии северных хантов. CIFU–6. Acta Sessionum. Sectio Folcloristica. Budapest. 1985. 231–237.
 29. Vadászdalok és dalvadászok. *Szovjet Irodalom* 12 (1986): 152–159.
 30. Jeremej Ajpin, A föld fájdalma. Fordítás. *Magyar Nemzet* 49/139 (1986): 9.
 31. О классификации прозаических жанров в фольклоре обских угров. (с Н. В. Лукиной) / 17. Всесоюзная конференция финно-угроведов. Тезисы докладов. Устинов. 1987.
 32. Khanty and Mansi religion. In: Eliade, Mircea (ed.), *The Encyklopedia of*

- Religion. MacMillan Publishing Company, New York. 1987. Vol. 8: 280–288.
33. Die obugrischen Bären-Konzeptionen und ihre Zusammenhänge mit den religiösen Modellsystemen. *Specimina Sibirica* 1 (1988): 159–186.
 34. Az északi osztják birtokos névmásokról (I) In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok 2. Bereczki Emlékkönyv*. Budapest. 1988. 319–324.
 35. Bear Cult and Mythology of the Northern Ob-Ugrians. In: Mihály Hoppál – Juha Pentikäinen (ed.), *Uralic Mythology and folklore. Ethnologica Uralica* I. Budapest – Helsinki. 1989. 187–232.
 36. Традиционное мировоззрение северных обских угров по материалам культа медведя. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Ленинград, 1989. 226 p.
 37. Традиционное мировоззрение северных обских угров по материалам культа медведя. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Ленинград. 1989. (a kandidátusi disszertáció tézisei)
 38. Fallstudie über die Widerspiegelung der ostjakischen interetnischen Verbindungen der 70-er Jahre des XX. Jh. in der Folklore. *Specimina Sibirica* 3 (1990): 187–201.
 39. Az obi-ugor mitológia és a medvetisztelet. *Ethn* 101 (1990): 149–193.
 40. Pápay József osztják hagyatéka és néprajzi vonatkozásai. Megjegyzések a Pápay József osztják hagyatéka (Bibliotheca Pápayensis I.) kiadványhoz. *Ethn* 101 (1990): 326–331.
 41. Az osztják metrika másik oldaláról. *NyK* 91 (1990): 181–194.
 42. Az északi obi-ugor kultuszdualizmus és medvekultusz vallási alapjairól. *CIFU* VII/4: 12–17.
 43. Dichotomy of Cults in Ob-Ugric Religion. *CIFU* VII. Summaria Dissertationum. Debrecen. 1990. 78.
 44. Fordítások és jegyzetek Н. В. Лукина (ред.), *Мифы, предания, сказки хантов и манси*. Москва, 1990. című könyvében.
 45. Medveének A. Kannisto gyűjtéséből. (Lázár Katalinnal közösen). *Zenetudományi Dolgozatok 1990/1991*. 201–212.
 46. Az északi vogul terület a XIX. sz. végén – XX. sz. elején. Kéziratos térkép. In: Szij Enikő (szerk.), *Finnugor Hol-Mi I*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 369–372.
 47. Az obi-ugor etnikai-nyelvjárási csoportok. Kéziratos térkép. In: Szij Enikő (szerk.), *Finnugor Hol-Mi I*. Tankönyvkiadó, Budapest. 1990. 385–386.
 48. A vogul és az osztják közigazgatási egységek a Tobolszki kormányzásban a XVIII. században. Kéziratos térkép. In: Szij Enikő (szerk.), *Finnugor Hol-Mi I*. Tankönyvkiadó, Budapest. 1990. 387–388.
 49. Magyarország-élmény az obi-ugor kultúra tükrében. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 1991. 101–104.
 50. Julia Nyikolajevna Russzkaja 1917–1986. *NyK* 92 (1991): 203.
 51. Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin 1913–1986. *NyK* 92 (1991): 204–206.
 52. Összefoglaló az 1991. évi együttműködésről és az osztjákoknál végzett kutatásokról. *Néprajzi Hírek* 22/1–2 (1993): 58–68.
 53. Jelentés a belojarszkiji Északi-Osztják Folklór Archívum 1994. évi munkájáról.

- Néprajzi Hírek 23/3–4 (1994): 20–32.
54. Основы метрики в северохантыйском песенном творчестве: внутрисклоновый уровень / История и культура хантов. Изд-во Том. ун-та, Томск. 1995. 121–152.
 55. Вера Костина ариюм арат. Ханты Ясанг 1995. № 39. С.4.
 56. Вера Костина верум ар. Ханты Ясанг 1996. № 3. С.4.
 57. Курикова Татъя ар. Ханты Ясанг 1996. № 4. С.4.
 58. Иосиф Гришкин арат. Ханты Ясанг 1996. № 11. С.4.
 59. Ханты ангкем хаюм ясанг. Ханты Ясанг 1996. № 26. С.4.
 60. Научному Фольклорному Архиву 5 лет. Белоярский информационный центр, Белоярский 1997. 16.
 61. Арэм монщэм ел ки манл... 1. кинига. Ас монщат па арат. Белоярский научно-фольклорный архив, Белоярский 1997. 44 p. (szerkesztés)
 62. A beloarszkiji Északi-osztják folklór archívum története. A Reguly Társaság Értesítője 13 (1997): 9–13.
 63. Jegyzetek Maria Vagatova: A kis tundrai ember. Versek és mesék. c. művéhez. Larus Holding, Budapest. 1998: 97–103.
 64. Перспективы обско-угорских языков / Обские угры на пороге третьего тысячелетия № 2. Ханты-Мансийск. 2001. 56–59.
 65. Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi kultúra – népi társadalom 20. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. Budapest. 2001. 99–120.
 66. Архетип „Архива”: размышления о новом типе учреждения и его актуальных проблемах. JSFOu 89 (2001): 267–280.
 67. Приложение: Проект создания центрального языкового фонда хантыйского и мансийского языков для диалектологических словарей. (с Е. А. Немисовой и З. С. Рябчиковой). JSFOu 89 (2001): 280–288.
 68. Fordítások és jegyzetek Domokos Péter (szerk.), Finnugor regék és mondák című kötetében. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 2002. 316–335, 337–348, 375–387, 395–426.
 69. Л. П. Хомлак: Арэм монщэм ел ки манл... Если моя песня-сказка дальше идет. Ханты-Мансийск. 2002. 208 l. (szerkesztés és bevezető tanulmány)
 70. С. С. Успенская: Касум мув монщат-путрат. Сказки-рассказы земли казымской. Томск 2002. 292 l. (szerkesztés és bevezető tanulmány)

Lexikoncikk, írások Schmidt Éváról

1. Белобородов, В. К., – Пуртова, Т. В. (ред.) (1997), Шмидт Ева (1948) Ученые и краеведы Югры: Библиографический словарь. СофтДизайн, Тюмень. 312–314.
2. Dénes Zsófia Schmidt Éváról. Élet és Irodalom 1981. aug. 1.
3. Hévízi Józsa: Nyelvkonok között kutatóúton. Interjú Schmidt Évával. Magyar Nemzet 37/6 (1981): 4.

4. Domokos Péter (szerk.), Finnugor életrajzi lexikon. Tankönyvkiadó, Budapest. 1990. 271.
5. Патранова, В. Фольклор и Ева / Новости Югры. 1991. jan. 1.
6. Глухих, А. Таежный вояж венгров / Новости Югры. 1991. jan. 10.
7. Патранова, В. Не наш учёный спасает нашу культуру / Тюменские известия. 1991. jan. 25.
8. Волков, Т. Ева нам поможет / Тюменский комсомолец. 1991. máj. 25.
9. Донская, О. Архив хантыйского эпоса создаёт в округе венгерский учёный / Новости Югры. 1991. nov. 7.
10. Слепенкова, Р. „Я с детства мечтала увидеть народ ханты” / Интервью с Е. Шмидт / Белоярские новости. Белоярский 1992. jún. 19.
11. Дашина, М. Из центра Европы в глухие урманы / Стерх. Ленинград. 1994. № 1 (5). 53.
12. Ханты Ясанг 1998. június 27. Ünnepi szám az ötvenéves Jeremej Ajpin és Schmidt Éva tiszteletére, a lap 3–4. oldalán hanti nyelvű írások, versek Éváról/Évához.

Összeállította: Csepregi Márta és Darvas Anikó

Vértes Edit 1919–2002

2002. augusztus 11-én, 84. életévében elhunyt az uralisztika hazai nesztora, az osztják nyelv kimagasló kutatója és nagy hagyatékainak feldolgozója, a nyugat-szibériai mitológia egyik legkitűnőbb ismerője, több külföldi nyelvtudományi társaság tiszteleti és a Finn Tudományos Akadémia külső tagja, professor emeritus. Alig egy hónappal követte kedves munkatársát, a tragikus sorsú Schmidt Évát. Rövid időn belül igen nagy, alig kiheverhető veszteségeket szenvedett a hazai obi-ugrisztika.

Vértes Edit 1919. május 31-én, Budapesten született. 1937-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–olasz–művészettörténet szakára. Szüleinek kívánságára mindezt hamarosan felcserélte ugyan a matematika–fizika szakkal, de egyidejűleg rendszeresen hallgatott a bölcsészkaron is finnugor, magyar és általános nyelvészeti előadásokat. 1942-ben a természettudományi karon kapott középiskolai tanári oklevelet, a következő évben viszont nyelvészetből doktorált: finnugrisztikából fő tárgyként, magyar nyelvészetből pedig mellék-tárgyként. Ezután négy évig Szentendrén a katolikus tankerületben tanított, majd pedig hat esztendőn keresztül különféle fővárosi középiskolákban: magyart, németet, olaszt, latint, művészettörténetet, illetőleg matematikát, fizikát, valamint gazdaságtant is. Időközben előbb szeniorként működött a budapesti egyetem finnugor könyvtárában, majd gyakornokként a műegyetem matematikai tanszékén. 1951-ben a Központi Fizikai Kutatóintézetben nyelvészeti statisztikai munkálatokat végzett. A következő évben az MTA Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztályára került, és eleinte – egy esztendőn át – Beke Ödön kéziratosszerkesztés szótárán dolgozott. Ezt követően évtizedekre *A magyar szókészlet finnugor elemei* című szövegtár (az MSzFE), majd az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (az UEW) munkatársává vált. Kandidátusi értekezését 1958-ban védte meg, majd 1976-ban nyerte el az akadémiai doktori fokozatot. Harmadik éves kutatóintézeti tevékenységet követően, 1984-ben kinevezték a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem finnugor nyelvtudományi tanszéke tanszékvezető professzorának. 1989-ben vonult nyugdíjba.

Még 12 éves sem volt, amikor elhatározta, hogy finnugor nyelvész lesz. Alig 16 esztendősként, az első finn–magyar diákcseréjével Finnországba került. Egyetemi éveire közel 60 esztendő távlatában is szeretettel gondolt vissza, ezen belül is mindenekelőtt a pesti bölcsészkar Múzeum körüli nyelvészeti szemináriumára (vö. *Indulásom a C épületi szemináriumról*. In: *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós. Bp. 1991. 251–259), melynek egész éves, a szünidei időszakokra ugyancsak kiterjedő pezsgő életét többek közt a mai egyetemi hallgatók is megirigyelhetnék, „mert ez a szeminárium nem pusztán könyvtár volt egy kezdő kutató számára, hanem annál

sokkal több: kezdő (és haladottabb) nyelvészek klubjának nevezhetném” (i. m. 253). Finnugor vizsgálódásainak területét eredetileg a zürjént választotta, de professzora – feltehetőleg a kéziratot Pápay-hagyaték majdani publikálására és német nyelvű értelmezésére is gondolva – osztjakológust kívánt belőle nevelni, és a 21–22 éves egyetemista tudomásul is vette eme módosított kutatási körnek a kijelölését. Legkedvesebb tanárai vizsgáztatták egyetemi doktori vizsgáján: finnugor nyelvészetből Zsirai Miklós, fonetikából és általános nyelvészetből Laziczius Gyula, „hungarológiából” [magyar nyelvtörténetből] pedig Pais Dezső. Mindezekelőtt Laziczius, valamint a Vértesnél néhány évvel idősebb, fiatalon meghalt Horváth Károly hatott tudományos indulására meghatározó befolyással. Az 1940-es évektől kezdve aztán Wolfgang Steinitz a külföldiek közül. Nagy tisztelője volt Fokos Dávidnak, Lakó Györgynek és Erkki Itkonennak.

Legelső publikációi részben műegyetemi végzettségéhez és a műszaki szaknyelv vizsgálatához kapcsolódnak (Ipari számtan-mértan. Bp. 1947. 192 o. Vegyipari szakkönyvtár; Matematikai szaknyelvünk nemzeti jellege. Pais-Emlékkönyv. Bp. 1956. 398–402). Fontosabbak azonban ezeknél azok a magyar nyelvre irányuló hangtani és morfológiai tanulmányai, melyek következetesen matematikai-statisztikai módszereket alkalmaznak, és e vonatkozásban egész tudományos pályáját végigkísérik. Csak néhány idevágó dolgozatát említhetjük meg e helyütt, melyeknek egy része – olykor cikksorozatként közzétett – könyvterjedelmű tanulmány (bővebben l. Jakab Edit: Vértes Edit tudományos munkássága. [1943–1988.] FUD 1: 11–17); Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. NyK 54: 99–140, 55: 138–180, 56: 215–266 (németül: ALH 3: 125–158, 411–430, 4: 193–224); Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. Nyr 79: 329–338; Rekonstrukció és valószínűség számítás. [Az uráli szibilánsok kérdésköre.] NyK 72: 297–322; Gedanken über Nominalsatz und Statistik. FUF 43: 304–320; A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez. MNyj 26/27: 159–225. Magyar (vagy részben magyar) hangtörténeti, történeti alaktani és szókészleti tárgyú dolgozatai rendszerint osztják, obi-ugor, ugor, illetőleg finnugor központúak is egyben: A birtoklás fogalmának kifejezése a finnugor nyelvekben. NyK 57: 146–159, 59: 102–119; Van-e a finnugor **k*-nak *k*-fejleménye mélyhangú szavainkban? NyK 62: 7–21; Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához. MNy 62: 171–178, 309–317; Wahrscheinlichgenauigkeiten von erschlossenen Lauten. In: Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun. Bloomington 1977. 409–425; Módszertani kísérlet. In: Uralisztikai tanulmányok 1. Bp. 1983. 441–453; A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások. NyK 86: 167–177; Wie weit konnten die Finnougrier zählen? FUF 52: 1–97 (magyar nyelvű változata: MNy 89: 144–163, 296–311); A zárhangok ugor vagy ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez. FUD 4: 163–198; A nazálisok, likvidák, aszibiláns réshangok ugor vagy

ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez. FUD 5: 211–239; Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája. MNy 97: 405–423.

Osztják hang- és alaktani kutatásainak legjelentősebb termékei egyben tudományos előrelépését is szolgálták. Az osztják személynévmásokat vizsgálta meg egyetemi doktori értekezésében (Bp. 1943. 35 p. FgrÉrt 8), melynek továbbfejlesztett, az egész névmásrendszerre kiterjedő változata egy negyedszázaddal későbbi könyv alakban látott napvilágot (Die ostjakischen Pronomina. Bp. 1967. 272 p. = Uralic and Altaic Series 74). 1958-ban megvédett kandidátusi értekezése (Keleti-osztják névmásragozás) nem jelent meg nyomtatásban. Akadémiai doktori disszertációjában az osztják fonémák kölcsönhatásáról értekezett; ennek felhasználásával készült alábbi munkája: *Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie*. Bp. 1977. 192 o. (Bibliotheca Uralica 2). Rövid mutatóvány további fontos osztják nyelvészeti és folklór tárgyú publikációi közül: A vahi osztják nyelvjárás hangjelöléseiről. NyK 61: 247–265; A szurguti osztják nyelvjárások hangjelöléséről és hangmegfeleléseiről. NyK 62: 255–279; Beiträge zur Kenntnis der ostjakischen Pronominaladverbien. ALH 12: 167–186, 255–271, 13: 15–33; Keleti osztják mondatfonetikai vizsgálatok. NyK 67: 217–241; Zum Entwicklungsprozess einiger neuerer ostjakischer Suffixe. ALH 17: 41–58; Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen. FUF 37: 1–70; Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák. Vál., ford., utószó, jegyz. Bp. 1975. Népek meséi; Einwände gegen die "Vereinfachung der FU-Transkription" vom ostjakischen Standpunkt. JSFOu 76: 83–98; Zur Problematik der nördlicheren westostjakischen Mundarten. ALH 33: 123–165; Vázlat a déli osztják kresztomátiához. Debrecen 1985. 35 p. KLTE Bölcsészettudományi Kar; Bevezetés az uráli népköltészetbe (Déli osztják népköltészet). Társszerző: T. Lovas Rózsa. Bp. 1985. KLTE Bölcsészettudományi Kar; Brautfahrten. Ein ostjakisches Heldenepos. Társszerző: T. Lovas Rózsa. Hamburg 1986; Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához (A XX. sz. elején a Jugán mentén). MNyj 36: 129–142.

Az osztják meséken és mondákon, az osztják népköltészetten át egyenes út vezetett a nyugat-szibériai nyelvrokon népek – a vogulok, az osztjások és a szamojédok – mitológiájának vizsgálatához. Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona c. recenziómban részletesen bemutattam a *Die Mythologie der Uralier Sibiriens* von Edith Vértes címmel, 1997-ben Stuttgartban napvilágot látott, 314 lapos enciklopédikus összegezést. Ebben a lexikonszerű feldolgozás fő értékeként ezt jelöltem meg: „A [szerző a] mintegy százesztendősszakirodalomnak minden maradandó megállapítását egyetlen munkába sűríti” (MNy 97: 248). E kétkötetes műnek tömör, magyar nyelvű összegezése már korábban, a debreceni nemzetközi finnugor kongresszus alkalmából megjelent egyetemi tankönyvként, Szibériai nyelvrokonaink hitvilága címmel (Bp. 1990).

Az 1950-es évek végén, Erkki Itkonen és Kustaa Vilkuna javaslatára, a magyar–finn kulturális egyezmény keretében elvállalta K. F. Karjalainen, majd Heikki Paasonen osztják hagyatékának a gondozását. Ekkortájt vetődött föl az is, hogy valamiképpen meg kellene menteni az utókor számára Pápay Józsefnek ugyancsak publikálatlanul maradt osztják feljegyzéseit is. Később pedig, tekintettel arra, hogy nagy terjedelmű kéziratok tanulmányozását és kiadását magára vállalta („az osztják hagyatékok gondozása lett a szakterületem”), Wolfgang Steinitz osztják anyagának a megjelentetésekor is számítottak a közreműködésére. Véleményem szerint akár a kérdéskör ars poeticájának is tekinthető Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt címet viselő, nagy ívű és igen időszerű tanulmánya (MNy 91: 431–447).

Paasonen szótári gyűjtését ismert módon már 1926-ban közzétette Kai Donner, Karjalainenét pedig kétkötetes munkájában, 1948-ban Y. H. Toivonen. (Ehhez Vértes 1996-ban egy kis harmadik, kiegészítő kötetet csatolt Karjalainen déli osztják gyűjtése alapján: *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* X:3.) A magyar tudós fő feladata következőképpen a nyelvtani feljegyzések és a szöveganyag feldolgozása és kiadása volt. Az előbbieket publikálása alig fél évtized alatt megtörtént, az alábbi főcímeikkel: K. F. Karjalainen: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. MSFOu 128 (1964). 341 o.; *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. Paasonen*. JSFOu 66/2 (1965): 1–96. A tekintélyes terjedelmű szövegeknek a feldolgozása viszont – amennyiben az ide tartozó első és utolsó kötet megjelenési évét vesszük figyelembe csupán – több mint egy negyed századot is igénybe vett. Ennek az a magyarázata, hogy a finn gyűjtők helyszíni feljegyzései 1. kizárólag osztják nyelvűek voltak, 2. a finnugor hangjelölés egységesítése előtti egyéni írásmóddal készültek, és 3. e feljegyzéseket a gyűjtők hazaérkezésük után semmiféle magyarázattal, kiegészítéssel nem látták el. A feldolgozónak tehát 1. értelmeznie, 2. a korszerű átíráshoz átigazítania, 3. lefordítania és 4. jegyzetanyaggal ellátnia egyaránt kellett a következő, nyomtatásban a segédanyaggal együtt végül mintegy 1700 oldalt kitevő szövegeket: K. F. Karjalainens südostjakische Textsammlungen. Bd. I. MSFOu 157 (1975). 256 o., Bd. II. MSFOu 225 (1997). 192 o. (a déli osztják szövegekhez fűzött kommentárokat tartalmazó, befejező III. kötet publikálása hamarosan várható); H. Paasonens südostjakische Textsammlungen. Bd. I. MSFOu 172 (1980). 290 o., Bd. II. MSFOu 173 (1980). 345 o., Bd. III. MSFOu 174 (1980). 305 o., Bd. IV. MSFOu 175 (1980). 195 o.; H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. MSFOu 240 (2001). 111 o.

Pápay József 1931-ben bekövetkezett halálakor a 19. század végén tőle gyűjtött osztják szövegek publikálásra alkalmas állapotban maradtak az utókorra. Az MTA kézirtárában őrzött kéziratokat egykori szerzője egyenesen nyomda-

késznek minősítette, és Pápaynak további értékes eredeti feljegyzései is fennmaradtak a debreceni Református Kollégium kéziratárában. A tőle gyűjtött szövegek egy részét Fazekas Jenő, Zsirai Miklós, Fokos Dávid és Erdélyi István (1934 és 1972 között) rendezte sajtó alá. Mintegy 1500 oldalas anyag azonban, amely hősi énekeket és a hozzájuk készült jegyzeteket, északi-osztják szógyűjteményt, továbbá többek közt nyelvtani, néprajzi és mitológiai feljegyzéseket tartalmazott, valamint Pápay csuvas gyűjtését foglalta magában, és amely a publikált anyagot terjedelmében meghaladta, az 1980-as évek végéig csak kéziratban volt olvasható. Vértes Edit az általa alapított debreceni Bibliotheca Pápayensis című sorozat gondozásával és e sorozat I–VI. és VIII. kötetének megjelentetésével – melyeknek átlagos terjedelme meghaladja a 250 lapot –, 1988-tól kezdődően, fotoprint eljárással közzétette – ezáltal alkalmassá tette, megmentette a kutatás számára – a ceruzairásos, egyre halványuló eredetinek jól olvasható hasonmását: I. A Nadym-folyó melléki nép élete (Próbafüzet). 1988; Hősi énekek I. 1990; III. Hősi énekek II. (1990); IV. Hősi ének töredékek (1993). V. Regék és regetörredékek (1992). VI. Népelet és egyebek (1995). Az Osztják nyelvtani feljegyzések címet viselő, 1998-ben kiadott VIII. füzet voltaképpen az északi-osztják és az északi-vogul dialektus egybevetése magyar értelmezéssel, melyet a Pápay-életmű gondozójának Pápay József osztják hagyatékáról című – túlzás nélkül: a finnugor szakosok majdani egyik kötelező olvasmányának ajánlható – dolgozatában (FUD 5: 39–47) az első uralisztikai kontrasztív nyelvtannak tekint (i.h. 45). A Pápay csuvas hagyatékát (naplórészlet, csuvas szójegyzék) összegező VII. füzet Agyagási Klára kritikai feldolgozásában és német fordításával látott napvilágot 1997-ben.

Vértesre a külföldi tudósok közül, mint említettük, elsősorban Steinitz erős egyénisége hatott, ha két évtizeden át egy kissé bénítóan is (vö. A nyelvészetről... 258). Az 1980-as években négy gyűjteményes kötetben jelentették meg Wolfgang Steinitz 1935. évi osztják nyelvi és folklór kutatásainak kiadatlanul maradt, rendkívül gazdag anyagát, és ennek közzétételében jelentős szerep várt a budapesti kutatóintézet főmunkatársára, majd a debreceni finnugor tanszék vezetőjére is. Ezáltal a hagyatékot gondozó német tanítványok felkérésére az Ostjako-logische Arbeiten (Bp. 1975–1989) címmel megjelent munkálat kiadócsoportjának lett munkatársává, és a sorozat harmadik kötetének társszerzőjévé, közelebbről Steinitz „déliés jellegű” osztják anyagának sajtó alá rendezőjévé (Texte aus dem Nachlass. Bp. 1989. 30–67, 102–104, 219–386).

A fentiek ismeretében kijelenthető: az eltávozott életműve párját ritkító terjedelmében és sokoldalúságában egyaránt. Pedig még csak utalást tettünk az MSzFE és az UEW kapcsán végzett évtizedes szótári tevékenységre. Az utóbbival kapcsolatban megosztott akadémiai díjat is elnyert, de ő azt szakmai kifogásokra hivatkozva – illetőleg mint tudományos és erkölcsi elveivel összeférhetet-

lent – nem vette át. (Nézőpontját ezzel kapcsolatban egyebek mellett I. Vélemények és ellenvélemények főcímet viselő dolgozatában: MNy 32: 115–149.) Ami a munkásság további részterületeit illeti, említessék meg jó néhány őstörténeti tanulmánya, illetőleg általános–elméleti nyelvészeti értekezése közül is legalább egynek-egynek a címe: Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte. ALH 4: 427–462; Brøndal szófajelmélete. ÁNyT 1 (1963): 325–338. Legkedvesebb hazai nyelvész kollégáinak tudományos életművét mintaszerű bibliográfiákban összegezte: Veröffentlichungen von D. R. Fokos-Fuchs. ALH 24: 15–24; György Lakó Bibliographie. Bloomington 1985. 42 p. (Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum. Fasciculus 7). Az övéről a közvetlen debreceni munkatársak és a fővárosi uralista kollégák tollából születésének kerek évfordulóin olvashattunk (vö. FUD 1: 5–10, 3: 151–152; MNy 87: 120–123, 95: 376–381; MSFOu 240: 109–111). A Magyar Nyelvben (az idézett helyeken) például előbb a jubiláns témáinak, témaköreinek sokrétűségét követhetjük nyomon, majd a gazdag életmű sokoldalú méltatását fedezhetjük fel. Szakmailag nehezen érthető, hogy noha szép kort ért meg, ünnepi kötet sohasem készült a tiszteletére.

A finn-permi *s* ugor megfelelése címmel, 2002 tavaszán készült el legutolsó tudományos dolgozata, melynek megjelenése a következő évben várható. Amit Vértes Edit fogalmazott meg Lakó-nekrológiájában (vö. FUD 4: 245), őrá is áll: „Noha több mint 60 éven keresztül jelentek meg publikációi, ezek sohasem váltak elavulttá, mind a kor színvonalának megfelelő maradt a legutolsóig.” Alighanem valamennyi tanulmányáról elmondható mindaz, amit Sz. Kispál Magdolna így fejtett ki 1980-ban, akadémiai doktori értekezését bemutatván: „Az anyag fölényes ismeretéből fakadó aprólékos filológiai gonddal kidolgozott mű módszerben is, eredményekben is sok újat nyújt. Értékét fokozza a gazdag technikai szerelés /.../ és a szakmai zsargontól ment elegáns stílus” (NyK 82: 391; vö. hasonlóképpen: Csepregi: NyK 93: 191). Tudományos módszeréről pedig Hajdú Péter ekként nyilatkozott: „Az adatok halmozott mikrofilológiai elemzése viszi közel végső állásfoglalásának megfogalmazásához, miközben a kérdés történetét és a megoldás valamennyi lehetséges alternatíváját elemzi” (MNy 95: 380).

Az uralisztika és a magyar nyelvtudomány jelentős személyisége távozott körünkből. Hatalmas életműve joggal buzdíthatja arra tudományunk legifjabb nemzedékét, hogy a töretlen kitartás, a szakadatlan munkálkodás és a meginoghatatlan hit annak eredményességében egész életre szóló lendületet és életkedvet adhat az új évezred emberének is.

Zaicz Gábor

Luutonen, Jorma: The Variation of Morpheme Order in Mari Declension.

Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 226. Helsinki 1997. 201 o.

A monográfia szerzője egy nemcsak az uráli, de más nyelvekben is párját ritkító jelenséget dolgozott fel, s próbált rá magyarázatot találni, jelesül a cseremiszi morfotaktikai váltakozásokat. Luutonen a mű bevezető fejezetében széles általános nyelvészeti háttérbe helyezi a cseremiszi jelenséget, utal azokra az elméletekre, amelyekre kutatásai során támaszkodik. Ezek a következők: 1. A grammatikalizálódás elmélete; 2. A nyelvi variációk elmélete; 3. A klasszikus nyelvészeti tipológia.

A szerző mindjárt az elején rámutat, hogy addig, amíg a cseremiszi szóképző morfémák helye állandó, bizonyos jelek és ragok, mégpedig a Pl, Px és a Cx sorrendje nyelvjárástól és beszélőtől függően különböző lehet, sőt ugyanannál a beszélőnél is lehet váltakozás. Erre a különböző cseremiszi nyelvtanokban utalás történik, de ezekből nem derül ki a variációk egymáshoz való számbeli aránya, s hogy van-e szemantikai különbség az egyes változatok között, vannak-e területhez kapcsolható tendenciák. E kérdések tisztázására a szerző többféle módszert alkalmazott: egyrészt megvizsgálta a variációk előfordulását az 1821-ben megjelent evangéliumfordításban, továbbá a 19. sz. végéről és a 20. sz. elejéről származó szöveggyűjteményekben. A mezei-keleti nyelvjárásterületről származó szövegek 80 000, a nyugatiról valók 65 000 szót tartalmaznak. Ezen kívül Luutonen számos tesztet készített, melyeket anyanyelvi beszélők segítségével ellenőrzött. Ez utóbbiak főként egyetemi hallgatók voltak. Számuk 21–89-ig terjedt. Három kérdésre kellett válaszolniuk: 1. Elfogadhatók-e nyelvhelyességi szempontból a tesztben megadott variánsok?; 2. Az elfogadható variánsok közül melyik a jobb?; 3. Van-e szemantikai különbség a variánsok között?

A kapott válaszokat a szerző a példamondatokkal együtt táblázatok segítségével közli.

Mutatóban felsorolok néhányat a szerző megállapításaiból. A Pl Px variációi közül a nyugati nyelvjárásterületre a PlPx sorrend a jellemző (94%), a keletre a PxPl (89%).

A szóban forgó morfémavariációk kialakulásában a szerző nagy szerepet tulajdonít a többesjeleknek. A morfémásorrend állandóbb a hegyi *-wlä* többesjellel, mint a keleti *-šamäč*-csal, ill. *-wlak*-kal. A fejlődés útja kollektívumjelölő > absztrakt többesjel. E tekintetben a hegyi *-wlä* – talán orosz hatásra – grammatikailag zártabb, mint a másik két többesjel.

A szóban forgó cseremiszi többesjelek eredetét illetően Luutonen Galkin elméletét fejleszti tovább. A nyugati cseremiszi vidékeken használatos *-wlä* és a

keleti *-wlak* többesjelek szerinte etimológiailag összetartoznak, s ebből logikusan az következik, hogy valamikor a *-wlä* és a *-wlak* az egész cseremiszi nyelvterületen megvolt. A nyelvterület középső részén később szorította ki a *-šamâč*, amely a csuv. *-sam/-sem* többesjel átvétele. Ez az érvelés teljes mértékben elfogadható.

Luutonen abból a tényből, hogy a baskiriai cseremiszeknél nyoma sincs a *-šamâč* többesjelenek, arra a következtetésre jut, hogy a *-šamâč* a cseremiszek tömeges keletre vándorlása után, tehát valamikor a 18. században terjedt el. Ez túl kései datálás. Bizonyára az történt, hogy a keletre költözők zömükben Vjatká-vidéki cseremiszek voltak, akiknél *-wlak* a többesjel, s az ő nyelvjárásuk lett a domináló, mint például a magyarországi németségénél a bajor nyelvjárás.

Luutonen egy elég széles körben elfogadott véleményhez csatlakozva a cser. *-wlä/-wlak* többesjelet is török eredetűnek tartja. Én Uotila etimológiáját (FUF 29: 27–31), amely szerint a mord. *véle* 'Dorf' szóval azonos eredetű, valószínűbbnek vélem. Ramstedt (SUST 104: 2) a cser. *-wlä/-wlak* többesjelet egy feltételezett csuv. **pölök* alakból magyarázza. Sehol sincs nyoma annak, hogy ilyen többesjel lett volna, továbbá a cseremiszi csuvas és tatár jövevényszavai végén sohasem tűnik el a *k*.

Abban viszont feltétlenül igaza van Luutonennak, hogy a PU **t* többesjelen kívül a többi kései a cseremiszi nyelvterületen (a gyűjtőnévképzőből lett *-la/-lä* is), s a többesjelekkel kapcsolatos morféma-variációk se lehetnek régiek, mindenesetre nem régebbiek a török hatás kezdeténél.

Luutonen tovább menve megállapítja, hogy a cseremiszi esetrendszer relatíve analitikus jellegű, hasonló a névutós szerkezetekhez, s a *-šamâč*, valamint a *-wlä/-wlak* többesjelek használata is a névutókéra emlékeztet.

A hegyi cseremiszi *-wlä* többesjellel kapcsolatban Luutonen megállapítja, hogy relatív önállóságát az is mutatja, hogy nem veti alá magát a palatoveláris magánhangzó-illeszkedésnek. Ez azonban szerintem nem belső cseremiszi fejlődés eredménye. A szomszédos csuvasoknál a nyelvterület nagy részén (az irodalmi nyelvben is) a *-sam/-sem* többesjelenek csak a palatális *-sem* változata használatos. Nagyon valószínű, hogy a hegyi cseremiszi nyelvben is megvolt régen a *-wla* többesjelváltozat, de csuvas hatásra később csak a palatális változatot kezdték használni.

A PIPx ~ PxPI variációk áttekintése után a CxPx ~ PICxPx ~ PxPICx variációk tárgyalására tér. Megállapítja, hogy a grammatikai esetekre a PxCx, a helyjelölőkre viszont a CxPx sorrend a jellemző, de két esetrag, a dat. *-lan/-län* és a komp. *-la/-lä* ragja ingadozik a sorrend tekintetében. Érdekes, hogy a különböző személyekben nem azonos a PxCx sorrend. Az általában véve sokkal ritkább DatPx variáns a PI1 és PI2-ben gyakori (76%), míg a többi személyben ez a variáció csak az esetek 1%-ában fordul elő. Ha nem teszünk különbséget a személyek között, akkor a PxDat variáns a hegyi irodalmi nyelvben az esetek 89%-ára, a keletiben pedig 98%-ára jellemző.

A Px és a Pl sorrendjének használatában érdekes megfigyelést tett Luutonen. A Px-ek affektív használata esetén, például rokonok megszólításában, a PxPl sorrend felé tolódik el a variáció. Amennyiben a Px nem birtoklást, hanem határozottságot fejez ki, a szó végére kerül, s így PIPx és DatPx variánsok keletkeznek.

Mint említettem, a szerző a Cx Px variálódását két esetben, a datívuszban és a komparatívuszban tárgyalja. Szerintem ide kellett volna még venni a cser. *-kəc(ən)/-kə(čən)* elatívuszragot is. Ez nyilván azért nem történt meg, mivel Luutonen ezt az esetragot névutónak tartja. Ezt a gyakorlatot követik a cseremiszföldi nyelvtanok, jómagam is évtizedekig ezen a véleményen voltam. Genetz, Paasonen és Beke mindig egybeírja a főnévvel a szóban forgó morfémát, ami azt mutatja, hogy esetragnak tartották, bár Beke rámutatott bizonyos névutói vonásaira is.

Az Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére (Szeged 1996. 53–56) c. műben megjelent cikkemben azt igyekeztem bizonyítani, hogy a cser. *-kəc(ən)/-kə(čən)* eredetét tekintve esetrag, s jelenlegi használata is főként esetragi. A Px Cx sorrendet illetően ennél az esetragnál is ingadozást találunk, de kisebb mértékűt, mint a datívusznál, gyakoribb vele a PxCx sorrend, mint a CxPx.

A cser. *-lan/-län* datívuszrag eredetét Luutonen újszerűen magyarázza. Szerinte az olyan névutókban, mint az *ončəlan* 'előtt, elé' a cseremiszi nyelvérzék az *-l* helynévképzőt is az esetrag részeként fogta fel, s így indult meg a datívuszrag kialakulása.

A magyarázat tagadhatatlanul szellemes, de nem vitathatatlan. A finnugor nyelvekben egyedülálló lenne ez a mód egy esetrag kialakulására. A cser. *molan* 'miért' kérdő névmásnak Beke JT és K gyűjtőpontjain *molən*, ill. *malən* változata is van. Mivel a redukált hangok teljeshangúsodása tömeges jelenség a cseremiszi toldalékokban, a redukált hangot tartalmazó változatot kell régebbinek tartanunk. Ez a változás az őscseremiszi kor végén ment végbe, de néhány esetben egyes nyelvjárásokban ennél valamivel későbből is vannak rá példák. A *-lən* datívuszrag kétségkívül feltehető már az őscseremiszi, s szerintem nehézség nélkül összekapcsolható a közfinn **-len* allatívuszraggal.

A cser. *-la/-lä* komparatívuszrag viszont valóban kései a cseremiszi, a csuv. *-la/-le* modális átvétele, ahogyan Luutonen is írja.

A szerző egyik fontos megállapítása, amelyre anyanyelvi beszélők tesztelése útján jutott, hogy a Cx Px sorrendváltozásnak nincsenek szemantikai következményei, vagy csak nagyon ritkán. A preferált morfémásorrend a hegyiben PIPxDat, a mezeiben PxPIDat, a keletiben PIDatPx.

Luutonen arra a megállapításra jut, hogy a morfotaktikai variáció a hegyi cseremiszi nem marginális nyelvi jelenségként régebbi, mint a mezeiben. Az utóbbi száz év folyamán a hegyiben megfigyelhető a morfémásorrend rögzülési tendenciája. A mezeiben éppen ellenkező a helyzet, itt a variáció bővülése a jellemző folyamat.

A nagy általános nyelvészeti kitekintéssel megírt monográfia módszerét tekintve úttörő jellegű. A közölt táblázatok, statisztikai kimutatások akkor is fontos forrásai maradnak a cseremiszi nyelvtörténeti kutatásoknak, ha a szerző egyes megállapításai idővel esetleg módosításra szorulnak.

Bereczki Gábor

**Sophie Capdeville: Le fonds Lapponica des Fellman.
Catalogue raisonné
Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma. The Lapponica Collection of
the Fellman Family**

Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 239. Helsinki, SUS 2001. 218 o.

A helsinki Finnugor Társaság egyik sorozatában, a Mémoires-ként, tehát francia nevében emlegetett több méter hosszú kiadványfolyamban már jó ideje ritka a francia nyelvű kiadvány. Most egy francia szerzőnek, Sophie Capdeville-nek a finn mellett francia nyelven is, tehát két nyelven, illetve az angol rezümével és a függelékekbeli magyarázó szövegek angol nyelvűségével is számolva három nyelven jelent meg hiányt pótló munkája: a címben említett, nevezetes Fellman-gyűjtemény lapp vonatkozású könyveinek, az ún. L a p p o n i c a -gyűjteménynek a katalógusa, amelyre a magyar kutatókon kívül a magyar bibliográfusoknak és könyvbarátoknak is érdemes felfigyelniük, és mivel a lappoknak, pontosabban a lappok kutatásának a hazai finnugrisztika-történet több korszakában is kiemelt jelentősége volt, a katalógus áttanulmányozását akár minden finnugrista kötelességének is tekinthetjük. Külön méltatást érdemelnek a könyv filológiai kellékei, a különféle jegyzékek és annotált névmutatók, amelyeket csak az tud igazán becsülni, aki maga is keresgélt, nyomozott 17–18. századi szerzők és könyvcímek adatai után. A katalógus műfaját tekintve *c a t a l o g u e r a i s o n n é* – hogy ez mit jelent, remélhetőleg az ismertetés végére kiderül.

Sophie Capdeville, a katalógus francia összeállítója, szerkesztője nem *bibliophil*, hanem egyenesen *bibliomán* – az a fajta könyvbarát, aki egy-egy régi könyv kézbe vétele előtt kesztyűt húz és alaposan megnéz mindent, ami egy nyomdatermékben vagy kéziratban kívül-belül-alul-felül-keresztbe-kasul látható, és gyönyörködik a részletekben. Ráadásul jól ismeri a könyv történetét, a különféle könyvészeti (könyvtörténeti) és bibliográfiai iskolákat. 2001. április 25-én a helsinki finnugor tanszéken a Fellman-család és számos más érdeklődő, valamint a munkálatokat támogató különféle alapítványok képviselőinek jelenlé-

tében került sor a könyv bemutatójára, melynek alkalmából a katalógusban említett és a bemutató színhelyén őrzött könyvekhez a jelenlevők hozzá is nyúlhattak, már amennyiben a Sophie által odakészített kesztyűket hajlandóak voltak kezükre húzni. Hajlandóak voltak.

A mű címlapját néhány régi, nevezetes, gyűjteménybeli könyv illusztrált oldalból összeállított kollázs díszíti hívogatóan. Az előszóban a szerző finnül, majd franciául felsorolja mindazokat, akik munkájában támogatták. Ez után következik a részletes tartalomjegyzék, amely minden részt finn, francia, angol nyelven egyaránt feltüntet. A mű a következő részekből áll: Bevezető, Katalógus, Mutatók, Függelékek.

Bevezető (Johdanto) I–XIII: finnül I–IV, franciául IV–VIII, a IX. oldalon a két Fellman fényképe, a X. oldalon az angol nyelvű rezümé, a XI. oldalon a rövidítések jegyzéke, a XII–XIII. oldalon Toponymit címmel Fennoskandia és más területek névanyaga ábécé rendben. A bevezető ún. érdemi részében a gyűjtőkről (Isästä poikaan: kokoelman historiasta), magáról a gyűjteményről (Kokoelman esittely), illetve a katalógus szerkesztési elveiről és A katalógus anatómiája (Luettelon anatomia) címmel a szerkesztői módszerekről kapunk ismereteket. Az érdemi szó elé azért raktuk oda az úgynevezett szót, mert a nem-érdemi részt, vagyis a mutatókat, függelékeket érdemben csak azok szokták teljesítményszámba venni, akik a filológiai pontosság jegyében igényt tartanak pl. ugyanannak a földrajzi helynek többféle elnevezésére, azonosítására, a nevek helyes írásmódjára stb, tehát mindarra, amit csak a hiányuk, a hiányosságuk, helytelenségük esetén szoktak szóvá tenni, akkor viszont nagy hangon.

A Katalógus (Kokoelmaluettelo) 125 oldalon át mutatja be az 1311 számozott tételt. A lehető legrészletesebb címléírás után apróbetűvel és angolul (!) megtalálható mindaz, ami a könyvvel kapcsolatban még említésre méltó, pl. kinek/minek a pecsétje van belenyomva, milyen vízjel van a papíron, ki dedikálta kinek, a megszerzés módja stb.

A Mutatók című fejezet (Hakemistot 127–179) az alábbi részekből áll: I. Személynév-mutató; II. Cím szerinti mutató; III. A gyűjteményben megtalálható művek időrendi mutatója (az 1567 és 1850 közötti időszak); IV. A periodika; V. A lapp nyelvű és a lapp nyelvről szóló irodalom; VI. Hivatalos iratok, dokumentumok országonként (Finnország, Norvégia, Svédország); VII. Könyvkritikák; VIII. Tárgymutató.

Függelékek. I. életrajzi adatok; II. periodikák és a rövidítéseik; III. irodalomjegyzék és egyéb adatbázisok, köztük számos internetcím.

A könyvben két fontos arc más is megtalálható (IX. old.): Jacob Fellmané (1795–1875) és Nils [Isak] Fellmané (1841–1919). Ez utóbbi nevéből sajnálatos módon a Nils név mellől kimaradt az Isak, ami félreértésre adhat okot, hiszen az Isak nevet használta. Több kiadványról (címlapról, könyvoldalról stb.) fényképe-

ket láthatunk a könyvben: a 18. századi könyvcímlapok a címlapra szánt szöveg hosszúsága, a betűk sokfélesége, a címsorok elhelyezésének változatosságai stb. miatt valóságos műalkotások voltak, és gyakorta valóságos tartalomjegyzéknek is beillettek.

Jacob Fellman 1820 és 1831 között Utsjokiban és Inariban szolgált papként, ő a „Suomenlapin Agricola”, vagyis a „finn Lappföld Agricolája”, miként Tuomo I. Itkonen jellemezte (1948). Mikael Agricola, a finn írásbeliség és a finn irodalmi nyelvi norma megeremtője a reformáció, Jacob Fellman pedig a finnországi nemzeti ébredés tipikus képviselője volt. Különösen figyelemre méltóak a fia által 1906-ban közreadott lapp-kutatásainak végeredményeként idézhető megállapításai, például: „Siten ei lapin kiel i itsessään o le millään tavalla halpa-arvoisempi kuin suomen tai ruotsin kiel i. Tulee vain kehittää sitä ja varsinkin sen kirjoitustapaa, jotta se voisi täyttää opetuskielen asettavat vaatimukset” (Ily módon a lapp nyelv önmagában semmiképpen nem alábbvaló mint a finn vagy a svéd nyelv. Csak fejleszteni kell, és főleg az írásmódját, hogy eleget tudjon tenni a tanítás nyelve által támasztott követelményeknek. S. Capdeville CUFU IX/VIII: 48, kiem. és ford. SzE). Az írásmódra vonatkozó megjegyzésére a magyar kutatóknak azért illik odafigyelniük, mert az első magyar lappológusnak, Sajnovicsnak is voltak problémái a lapp írásbeliséggel, és voltak ötletei az írás mikéntjére vonatkozóan, csakhogy ő nem az oktatás, hanem az összehasonlító nyelvészet igényeire hivatkozott, és a magyar írásmódot ajánlotta példaképnek. Továbbá Jacob Fellmannak a lapp nyelv alábbvalóságát, szó szerint „olcsóságát” [halpa-arvoinen] cáfoló megjegyzése sem maradhat említetlenül, hiszen megállapítása a pusztán igazságon kívül egyúttal azt is igazolja, hogy a lappokra vonatkozóan nem csak a magyarok körében hangzottak el nem túl dicsérő jelzők.

Jacob Fellman három fia – August Abraham 1839–1912, Nils Isak 1841–1919 és Gustaf Esaias 1843–1916 – közismert személyiség lett, mindegyik sajtós életutat járt be. Mindhárman az észak-finnországi Lappajärviben születtek.

Isak Fellman jogot tanult, szenátor lett és a vaasai hoivoikeus elnökeként ment nyugdíjba. Ekkor állt módjában foglalkozni a gyűjteménnyel. Gyarapította a könyvtárat és folytatta a család lapp kutatásait, vagyis eleget tett apja végakarátának, a neve mellé a lexikonokban az került oda, hogy „lakimies ja Lapin tutkija” ’jogász és Lappföld kutatója’. Ő adta ki 1906-ban Anteckningar under min vistelse i Lappmarken címmel apja emlékiratait és négy kötet közzétételével – Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken (1910–1915) – gazdagította a lapp-irodalmat. A Societas pro Fauna et Flora Fennica titkára volt, a Suomalais-ugrilainen Seura [Finnugor Társaság] alapító tagja, később tiszteleti tagja lett, sőt, betöltötte a társaság elnökének tisztét is.

Sophie Capdeville idézi a Finnugor Társaság évkönyvéből (JSFOu 39: 18–19) a gyűjtemény történetének egyik fontos pillanatát: „Seuran kirjasto on vuoden ku-

luessa saanut erittäin arvokkaan lisäyksen, kun rouva Julia Fellman miesvainajansa, Seuran kunniajäsenen, presidentti Isak Fellmanin toivomuksensa mukaisesti on Seuralle jättänyt hänen laajan ja suuriarvoisen lapponica-kirjastonsa. Seura on kiitollisena ottaessaan lahjan vastaan päättänyt säilyttää mainitun kirjaston erikoiskokoelmana muun kirjastonsa yhteydessä” (A Társaság könyvtára a múlt év során rendkívül értékes kiegészítést kapott, amikor a Társaság tiszteleti tagjának, Isak Fellman elnöknek a kívánsága szerint az özvegye, Julia Fellman a Társaságnak adta elhunyt férje terjedelmes és nagyértékű Lapponica-gyűjteményét. A Társaság hálásan vette át az ajándékot, és úgy határozott, hogy könyvtára egészében, de különgyűjteményként őrzi az említett könyvtárat). A Fellman-gyűjtemény tehát hangsúlyozottan mint különgyűjtemény került a Finnugor Társaság tulajdonába 1920-ban. Arno Isakinpoika Fellman, vagyis Isak fia 1937-ben további ajándékozással gazdagította a Finnugor Társaságra testált gyűjteményt.

Az ún. Qvigstad-bibliográfia (Qvigstad, J. K. – Wiklund, K. B., Bibliographie der lappischen Litteratur. MSFOu 13) 1899-ben jelent meg, így Isak Fellmannak módjában állt az 1899-ig megjelent lapp irodalmat és a családi gyűjtemény állományát összehasonlítani. Úgy állította össze a gyűjtemény első jegyzékét, hogy bizonyos könyvekhez megjegyzéseket fűzött, részben olyanokat, amelyeket más lapp-kutatóktól és lapp-(könyv)barátoktól hallott. Például Qvigstadtól levélben szerzett ismeretei szerint a gyűjteménybeli egyik könyv azért ritkaság, mert a fordító Friis ’a testen levő szörzet’ jelentéssel fordította ’a fejen levő szörzet’ (magyarán ’haj’) jelentésű lapp szót, ezért aztán igyekeztek minden példányt visszaszerzeni, megsemmisíteni és a kiadványt hibátlanul újranyomatni (o tempora, o mores – SzE). Van olyan könyv is, amelybe az ajándékozó Aukusti Hakkarainen a dedikáción kívül azt is beleírta, hogy „Jos joku muu tahtoo tilata näitä kirjoja, saa niitä minulta, kun lähettää Kuolajärvelle 5 mark.” (Ha valaki más meg akarja rendelni ezeket a könyveket, megkapja őket tőlem, ha 5 márkát küld Kuolajärvibe).

Egy katalógusban, különösen egy lapp vontakozású katalógusban az ember önkéntelenül magyar vonatkozásokat keres, és aki keres, az talál. A mutatók erre kiváló lehetőségeket nyújtanak: van név-, tárgy-, helynévmutató, és a böngészés ellenőrzésnek is jó. Antti Jalava hiányzik ugyan a mutatóból, de ez érthető, mert a kérdéses könyvnek nem szerzője, hanem korábbi tulajdonosa és/vagy ő a megajándékozott személy, például No. 354: Jalava (Almberg) Antalnak barátsága jeléül a szerző [Halász Ignác]. A cím szerinti könyvmutatóban nem találni a D-betűnél a Demonstratitot, holott például A déli lapp nyelv rövid alaktana című Halász-mű a D-nél megvan.

Különlegességnek számít a kiadások éve szerint rendezett mutató, ebből kiderül, melyik évben hány olyan művet adtak ki, amelyet a Fellman-gyűjteményben meg lehet találni. Ez annak tudatában, hogy a Fellman-gyűjtemény csaknem teljes tára a lapp nyelvű kiadványoknak, általánosságban ad képet a lapp vonat-

kozású könyvészetről. A hiányzó művek esetében érdemes találgatni a hiányzás okát, hogy például egy olyan jelentős személy, mint Pedar Jalvi, vajon miért nem szerepel a gyűjteményben.

Ugyanígy a lapp vonatkozású írásoknak helyt adó perodikák listájában sem haszon nélkül való a nézelődés. Megtaláljuk itt a magyar Ethnographiát, az Értekezéseket a nyelv- és széptudományok köréből, a Földrajzi Közleményeket, természetesen a Nyelvtudományi Közleményeket, az Ugor füzeteket. Feltűnik, hogy például hiányzik a finn Kotiseutu (vö. 230).

A VII. fejezetet a kritikák, ismertetések jegyzéke képezi. Itt is megtaláljuk a magyar anyagot, például Bán Aladár írását (No. 53) a Jacob Fellman-féle Anteckningar...-ról, ami azt bizonyítja, hogy egykoron egy 1906-ban kiadott „lehetetlen nyelvű” és terjedelmes műről nem volt lehetlenség terjedelmes ismertetést közreadni 1907-ben. Gombocz Zoltán sokoldalúságát dicséri a Wiklund-ismertetés (No. 304).

A VIII. fejezet tematikus jegyzéke annak, ki milyen témakörben szerepel a katalógusban.

Sophie Capdeville az ismertetett könyv témáját a 2000-es tartui finnugor kongresszuson tartott előadásában is taglalta. Ezt a Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma ja saamen kirjahistoria Suomessa című előadást az ember nagy élvezettel olvassa a kongresszusi kötetben (CIFU IX/VIII: 48–53), hiszen egyrészt a Fellman-gyűjteményt belehelyezi a finnországi és a lapp vonatkozású könyvtörténetbe, másrészt a lapp vonatkozású könyvészetről ad rövid és velős áttekintést. Alaptétele az, hogy a könyvészeti vizsgálat célja helyesen válaszolni arra a kérdésre: annetaanko kielelle elintila ’kap-e életteret a nyelv’, hagyják-e élni a nyelvet? (CIFU IX/VIII: 49).

A lapp nyelv értékéről, jelentőségéről, lehetőségeiről Sophie Capdeville kétféle képet ad: a könyv mint tárgy és a könyv mint írott nyelv, valamilyen okból/céllal leírt nyelv. A Tornaesus-féle, 1648-ban megjelent Manuale Lapponicum az 1637-es Manuale Sveticumhoz és az 1646-os Manuale Fennonicumhoz mérten igénytelenebb nyomdatermék, hiszen „csak” a lappföldi papságnak készült, nem került magas rangú egyházi személyek kezébe. A Manuale Lapponicumot megelőzően csak egy lapp nyelvű könyvet lehet említeni, ez az 1619-ben megjelent Nils Andersson-féle ábécé, amely a lapp írásmódot először, de nem utoljára a figyelem központjába emelte. Ezeket a Svédországban kiadott lapp könyveket csak 1825-ben követte finn földön lapp kiadvány, mely tény a szerző a kongresszusi előadásában (CIFU IX/VIII:49) M. Korhonen nyomán azzal magyarázza, hogy a finnek maguk is svéd alattvalók voltak, illetve tekintetbe veendőnek tartja azt is, hogy a korábbi finnországi lapp kiadványok „összekötő szövegének” a nyelve a kor tudományos nyelve, a latin volt (lásd Schefferus Lapponiaja, benne Olaus Sirma jojkui, illetve Henrik Ganander (†1752) Grammatica Lapponicaja (1743).

Az „annetaanko kielelle elintilaa” (CIFU IX/VIII: 49) kérdés elsősorban politikai kérdés. A lapp nyelvű kiadványokhoz a nyomtatási engedélyt az egyháztól kellett kérni, és az egyház a cél vizsgálata nélkül ilyet nem adott. A lapp nyelvjárási különbségek miatt nem tudták megvalósítani azt az 1723-as előírást, hogy a svéd–finn Lappföldön (Ruotsin Lapissa) az oktatás kétnyelvű legyen, svéd és lapp (déli-lapp nyelven északiaknak?), annak ellenére, hogy 1739-ben felállítottak egy egyházi bizottságot (Kuninkaallinen Lapin kirkollistoimen johtokunta), amely köteles volt gondoskodni a lapp nyelvű nyomdatermékek kiadásáról. 1752-ben a Tornio folyó völgyében (Tornion-Lapissa) a fentebbi rendelkezésbeli lapp helyét a finn vette át, ezért írhatta Meurman: „Jos suomenkieli olikin Suomesta karkotettu matalampiin mökkeihin, niin saihan se Lapissa rehennellä herana” ’ha a finn nyelv számúvze is lett Finnországban [-ban] az alacsony kunyhókba, úgy Lappföldön úrként dölyfösködhetett’ (CIFU IX/VIII: 49. S. Capdeville Fellmantól vette át a Meurman-idézetet, lásd nyomtatásban 1906: 6).

Jacob Fellman első könyvei akkor jelentek meg, amikor Lappföldön olyan papok működtek, mint pl. Lars Leevi Laestadius, Nils Vibe Stockfleth és Peter Vogelius von Deinboll, akik a Carl von Linné-féle elvárásoknak megfelelően polihisztor megfigyelők voltak és sokoldalú képet adtak a lappokról és Lappföldről. A lapp nyelvű könyvészet történetében tükröződött a finnég fenyegetettsége miatt a kuopioi püspökök – hozzájuk tartoztak a lappok – pártolták az anyanyelve(ke)t, mert úgy gondolták, hogy a finnek nem tehetik meg a lappokkal azt, aminek bekövetkeztétől az oroszok részéről maguk is tartanak.

A kiadvány és a kongresszusi előadás meggyőzően bizonyítja, hogy van egy francia kutató, aki mindenkinél alaposabban ismeri a lapp könyvkiadást. Sophie Capdeville munkája azonban a levegő-természetű munkák közé tartozik: csak akkor veszik észre, amikor nincs, amikor van, akkor magától értetődik a létezése, megköszönni nem szokták, legfeljebb szidni, ha éppen valamit nem találnak meg benne. Örüljünk mindannak, ami ebben a könyvben a lapp könyvészet kezdeti, alapozó korszakából egybegyűjtve előttünk áll. Köszönjük és fiatal francia kollégáknak további sok kutatói-alkotói sikert kívánunk.

Szj Enikő

Kiss Gábor (szerk.): Magyar szókinctár **Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára**

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 1998. 929 o.

Jó húsz éve, még a magyar szótárírás „aranykorában” írt a Magyar Szinonimaszótárról (O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva, Magyar Szinonimaszótár. Budapest, 1978; a továbbiakban SzinSz) elméleti igényű ismertetést Károly Sándor (A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. MNy 76: 143–156). Ez a közel öt évtizedes aranykor 1994–1997 között zárult le, az Akadémiai Kiadó fokozatos leépítésével. A magyar szótárírásnak erről és újabb korszakáról, valamint a szótárhasználat szociológiájáról tanulságosan emlékezett meg Kontra Miklós (Szótárhasználók a magyar szótárírás aranykorában. In: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Budapest, 1997. 228–232). 1988-ban a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat során 832 adatközlő 7%-a válaszolt úgy, hogy otthonában van magyar szinonimaszótár (Kontra: i. m. 230).

A Magyar szókinctár (a továbbiakban MSzkt) bemutatásakor érdemes egy jelentéstani kitérőt is tenni, hiszen előzményeinek, így a SzinSz-nak a megjelenésekor is „a szinonimaállomány gazdagságához fűződő várakozást némi hazafias buzgalom is motiválta” (Károly: i. m. 156). Rövid szemantikai vázlatom talán azért is érdekes, mert a MSzkt nemcsak a szinonimáknak, hanem az antonimáknak is gyűjteménye.

Ideális esetben minden szónak van egy és csak egy, többé-kevésbé jól meghatározható jelentése. Ettől az ideális, normál esettől sokféle eltérés létezik, melyeknek főbb típusai leegyszerűsítve a következők:

a szóalak a jelentés	különböző	azonos
azonos	teljes szinonímia	normál eset
hasonló	szinonímia	poliszémia
ellentétes	antonímia	enantioszémia
különböző	normál eset	homonímia

A teljes (abszolút, tökéletes) szinonímia létezését általában elutasítani szokás. A nyelvtudomány története során szakítani kellett a szinonimiának jelentésbeli azonoságként való értelmezésével, és szinonimitáson a jelentések hasonlóságát szokás érteni (Károly: i. m. 145–6, Ruzsiczky Éva, A fölcserélhetőség szempontja a

szinonímia értelmezésében. ÁNyT 16: 209–228). Az egyszerű (részleges, közeli) szinonímiára példa a *kutya* és az *eb*, a *szintén* és az *is*. Az antonímia, ellentétes jelentés főbb típusait képviselik a nem fokozható, kontradiktórius antonimák (pl. *férfi* vs. *nő*), a fokozható kontrárius antonimák (például *nagy* vs. *kicsi*), a kölcsönösségen alapuló konverzívák (például *férj* vs. *feleség*, *ad* vs. *vesz*). Az enantioszemiára példa a *kölcsönöz* ('kölcsön ad; kölcsön vesz'); a homonímiára az *öl*, *hal*, *fej*, *áll*, *tér* mint igék és mint főnevek (ilyenkor ige–főnév páronként külön szónak is szokás tekinteni őket); a poliszemiára a *bak* és a *daru* mint állat- és eszköznév. Az említett nyelvi „anomáliáknak” a szellemi élet legkülönbözőbb területein (költészetben, hitvilágban, politikában, reklámban stb.) van különféle jelentőségük.

A szinonimitás „univerzális nyelvi sajátosság, azaz nem tudunk elképzelni olyan természetes nyelvet, amelyben ne volnának szinonimák” (Károly: i. m. 143). A szinonímia a szavak, valamint szóértékű állandósult kapcsolatok közötti kapcsolat egy fajtája. Két fő kritériumaként az értelemazonosságot és a felcserélhetőséget szokás említeni. A lexikai egységek reális kontextusokban való fölcserélésekor, behelyettesítésekor a közlés tartalmának nem szabad számottevően megváltoznia. A szólások, szóláshasonlatok és a nyelv állandósult fordulatai éppúgy lehetnek rokonértelműség hordozói, mint a szinonim szavak.

A teljes értelemazonosság kritériumának megfelelően szinonimák azok a lexikai egységek, amelyek denotatív (vagy deskriptív) jelentésükben megegyeznek, más jelentésfajtájuk (avagy más jelentéskomponensük, például a szintaktikai, asszociatív, konnotatív) azonban eltérő lehet. Valamilyen értelemben szintaktikai jelentésről is beszélhetünk, például az *ég* ige és a *tűz* főnév denotatív jelentése nagyjából azonos, azonban mégsem szokás szinonimáknak tekinteni őket. (Eltérő morfológiai és szintaktikai viselkedésük miatt legfeljebb egyszavas mondatokban cserélhetők fel.) „A modern szinonimaszemlélet tehát élesen elválasztja a szó kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban megengedi a különbözőést” (Károly: i. m. 146). „A szinonimák ugyanis [...] hangulati, konnotatív értékükben szükségképpen különböznek egymástól” (Károly: i. m. 147). A Károly Sándor említette „modern szinonimaszemlélet” jelentésfajtákra hivatkozik, azonban a különböző jelentésfajták kijelölése, egymástól való elkülönítésük, egymáshoz való viszonyaik meghatározása továbbra is problematikus a szemantikában (Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1983. 83–87, 311–312).

A szinonimák denotációja (referenciája) tehát ugyanaz, s a denotatív jelentés azonosságának eldöntése ellenőrizhetőbb kritériumnak tűnik, mint a szavak „hasonló” jelentésének megítélése. A szinonimák azonban elvben skaláris természetűek, egymástól való eltérésük szükséges hasonlóságok és megengedhető különbségek terminusaiban, fokozatokban mérhető. Empirikus adatokra épülő kísérletek feladata annak bemutatása, hogy a „még nem eléggé hasonló” jelentés milyen fo-

kozatokban határolódik el a „már elégséges hasonlóságot mutató” jelentéstől. Ilyesféle vizsgálódásokhoz bőséges kiinduló adattárral szolgál a MSzkt anyaga.

A Kontra Miklós által jelzett piaci igény (1988-ban a magyar otthonok 7%-ban volt szinonimaszótár) kielégítésére az utóbbi időkben új kiadók jelentkeztek, egészen eltérő stratégiákkal. 1907-ben Budapesten jelent meg Póra Ferenctől „A magyar rokonértelmű szók és szólások kézi könyve”, amely az angol Peter Mark Roget „Thesaurus of English Words and Phrases” című, először Londonban 1852-ben megjelent, fogalomkörök szerint csoportosított szótárának adaptációja. (Póra vállalkozása egyébként nem egyedülálló, például Roget német adaptációját már jóval előtte elkészítette A. Schlessing, *Deutscher Wortschatz oder Der passende Ausdruck*. Stuttgart, 1903³.) Roget könyve azóta is páratlanul sok kiadásban jelenik meg szerte az angol nyelvterületen (Ruzsiczky: i. m. 213), s Póra immár fosszilis adaptációja is nálunk az 1990-es évek elejétől napjainkig, több kiadásban, páratlan vitalitást mutatva, folyamatosan kapható. Az újonnan írt könyvek közül érdemes megemlíteni Tótfalusi István „Színes szinonimaszótár” (Budapest, 1997) című művét, melynek legfőbb érdeme talán a mostohán kezelt szinonim hasonatok és szólások számbavétele. A SzinSz átdolgozott változatát „Szinonimaszótár diákoknak” címmel Ruzsiczky Éva szerkesztésében adták ki (Budapest, 1998). A Tótfalusiéhoz hasonlóan új, de annál lényegesen nagyobb vállalkozás a MSzkt.

A MSzkt értékelése nehéz feladat, mivel előszava is közli, hogy „kínálati szótár, melyben a magyar anyanyelvűek megtalálják és kiválaszthatják egy-egy szónak a szótárban található, tágan értelmezett szinonimái közül a számukra legalkalmasabbat” (VI). Sikeréről egyelőre legfeljebb olyasmire lehet hivatkozni, hogy ezen ismertetés szerzőjének könyv- és hírszerkesztő ismerősei napi munkájuk során segédeszközként rendszeresen használják. Mindamelllett a kincstárban való búvárkodás hasznos időtöltés, s esetleg elméleti fejtegetések kiindulópontjául vagy azokhoz adalékokkal is szolgálhat. Például Zlinszky Aladár tárgyalta a halállal kapcsolatos eufemisztikus kifejezések bőségét (Az eufémizmus. Budapest. 1931. 23–36), s ehhez a témakörhöz gazdag és friss kiegészítést (szinonimákat és szólásokat) ad a MSzkt *meghal* szócikke (566–567).

Ami a méreteket illeti, a SzinSz 30 000 „rokonértelmű lexikai egységet tartalmaz”, 12 500 „címszó köré csoportosítva” (SzinSz 7), a MSzkt-ban a „25 500 szócikket 42 300 szinonimasor (jelentés) építi fel. A szótár szerzői 14 400 szinonimasornak adták meg az ellentétes jelentését” (MSzkt VI). Természetesen nem a magyar szókincs azóta bekövetkezett bővülése, hanem számbavételének hatékonyabb módja okozza a MSzkt többletét. Fontos adalék, hogy a MSzkt tíz stílusminősítéssel dolgozik (MSzkt XII). Érdemes megjegyezni, hogy a SzinSz ennél több stílusminősítést használ, ami viszont nem okvetlen javára szól. Erre a jelenségre mutatott rá például Jeffrey Harlig (Javaslatok egy új „általános” magyar szótárra. MNy 93: 323–335), aki sokallta az ÉKsz 19 stilisztikai minősítését (i. m.

332–333), s azt javasolta, hogy „A szótár inkább saját nyelvérzékére bizza a használót” (i. m. 333).

Ami a műhelytitkokat illeti, ezekről a könyv előszava (V–XII) és a főszerkesztő egy cikke (Kiss Gábor, Egy- és kétnyelvű szótárak mint szinonimasorok forrásai. In: Gecső Tamás – Spannrafft Marcellina [szerk.], A szinonimitásról. Budapest. 1998. 89–96) is beszámol. Az összeállítók minden rendelkezésükre álló forrást igyekeztek feldolgozni, így közkezen forgó értelmező és szinonimaszótárakat, továbbá a nyelvjárások, a rétegnyelvek, az idegen szavak szótárait, kétnyelvű szótárakat, szólások és közmondások gyűjteményeit.

Ízelítőképpen érdemes felidézni – bevezetéképpen történeti háttérrel – az *óv*, *őríz* és *véd* igéket. Hosszú időn át a szinonimitásról magyarul a legalapvetőbb munka Végh József „Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez” (Debrecen. 1935 = VAdal, részletesen ismertette Kelemen József: NÉNy 9: 59–64) című műve volt. Ebben ez áll: „A *vigyáz*, *őríz*, *óv* szinonimák közül csak az *óv* ige jelentette azt, ami ma ezeknek az igéknek a jelentése. *Őriz* eleinte azt jelentette, hogy 'spec-to, schauen'. A Jókai-kódexben: «Ydestoua *ewryzuen*: hinc inde respiciens» (43), «Artatlanság, kyt (Sz. Ferencz) frater leoban *ewrizuala*: quam cernebat» (61), «Nag' egbe néző mesterőc menenec az hegre, ho'g' ők es *erizneyec* az meg mondoth czillagot» (DebrK. 328). A 'szemmel tart' jelentésből fejlődött ki a 'véd, óv' jelentése. Hasonló fejlődésen ment át a *vigyáz* ige. A mai nyelvhasználatban már ismeretlen a 'virraszt, ébren van' jelentése. Calepinusnál még 'vigilo, excubo, lucubro'. «Ez iduessleges bevcheseznek tanolsagaban neeg eztendeyg *uigyaza*» (DomK. 8). «Sokat *uigyaznak* a bor mellett» (Tel: Evang. I. 180). A népnyelvben még él a *vigyáz* igének 'szemmel keres, les' jelentése. «*Vigyáztalak* a piacon, de csak nem akatta' a szömömbe» (Alföld.) «Elmehetsz már házam előtt, nem *vigyáztalak*, mint azelőtt» «Eltévesztettük egymást, pedig vátig *vigyáztalak*» (Szamoshat.)» (VAdal 71–72). Kelemen József a konvergens jelentésváltozásra hozta példának ezeket az igéket. „Az *óv* igének ma pl. a *vigyáz* és *őríz* synonymái, de a nyelvemlékek korában még nem voltak azok, mert a *vigyáz* eredetileg azt jelentette 'virraszt, ébren van', az *őríz* pedig 'szemmel tart' jelentésben járta a régi magyar nyelvben. De mivel a 'virraszt' és 'szemmel tart' jelentés amúgy is közel volt a 'véd' jelentéshez, a *vigyáz* és *őríz* szavak jelentése lassanként eltolódott ebben az irányban s mindkét szó az *óv* synonymájává lett” (i. m. 61).

Az MSzkt idevágó szócikkei a következők (az üres káró, ◊ jel szinonimabokrokat vezet be, a tele káró ♦ antonimákat választ el egymástól, az antonimák kis kapitálissal, kapitálchennel vannak szedve, a szólásokat kövér Sz: betű vezeti be):

„**óv** (ige) ◊ oltalmaz, őríz, véd, védelmébe vesz, védelmez, kímél, félt, biztosít, vigyáz, fedez, ♦ TÁMAD, BÁNT

◊ óvást emel, óvást tesz, megóv, megvétőz, megkérdőjelez, fellebbez ♦ ELFOGAD, TUDOMÁSUL VESZ” (666);

„**őriz** (ige) ◊ őrködik (vmi felett), strázsál, felügyel, vigyáz, véd, védelmez, óv, oltalmaz, szemmel tart, fedez, figyel, ügyel, gondot visel (vkire), biztosít **Sz:** dajkálja, mint a tiszta búzát a ponyván ◊ MAGÁRA HAGY, ELHAGY

◊ megtart, elevenen tart, fenntart | tart, magában tart ◊ ELHANYAGOL, ELFELEJT
◊ legeltet, terelget, pásztorol” (673);

„**vigyáz** (ige) ◊ ügyel (vmire), kímél, óv, félt ◊ ELHANYAGOL

◊ virraszt (*rég*), vigílál (*id*) ◊ ELALSZIK

◊ figyel, fülel, fürkészkész, les, résen van | óvakodik

◊ felügyel, szemmel tart, őrködik, őriz, strázsál, véd” (906).

Az 1990-es években megszűnt kiadói műhelyek újjászervezése a magyar nyelvtudománynak is fontos feladata napjainkban, s ebben a munkában a TINTA Könyvkiadó is jelentős szerepet vállalt. A MSzkt a magyar szótárírásnak az említett aranykort követő, egyik legjelentősebb önálló, tudományos alapokra épülő vállalkozása.

Kicsi Sándor András

**Селютина, Ирина Яковлевна: Кумандийский
вокализм. Экспериментально-фонетическое
исследование**

**The Vocalic system of the Kumandin language. Experimental
phonetic investigation**

Сибирский Хронограф, Новосибирск. 1998. 184 о.

Usually Finno-Ugric linguists have no opportunity or time to read books in the field of Turkic studies. I am afraid that the book I am discussing in this review may go unnoticed by the majority of my colleagues in Finno-Ugristics. I would like to draw the readers' attention to this monograph because it can enlighten some of the problems of the theory of substratum in the Altai region of Russia, which is the areal of the Turkic languages. Nevertheless, Uralic languages either may have roots in this region, or at least close contacts. One should not forget that many Samoyedic peoples of this region, i.e. Kamassins, Motors, Taigas, Karagasses, Koi-bals and Kotovs remembered their original Samoyedic languages even in the 18th–19th cc. The book by Irina J. Sel'utina verifies the influence of the Ugro-Samoyedic substratum in a Turkic language of the Kumandins on the level of phonetics.

This monograph of I. J. Sel'utina is actually the second part of the project on the Kumandin language, a Turkic language of the Altai.

In 1968 V. M. Nadel'aeв founded in Novosibirsk the first laboratory for experimental phonetical investigations, which began to study the languages of Siberia and the Far East by the methods of experimental phonetics, involving the languages of such language families as Turkic, Mongol, Tungus-Manchurian, Paleo-Asiatic, Finno-Ugric and Samoyedic. His main idea was to study with the help of experimental phonetical methods as many languages as possible to state their articulatory bases since he believed that any articulatory base is the most conservative element of a language, and therefore, it is preserved if the lexical stock is changed and grammatical characteristics are lost.

V. M. Nadel'aeв had many post-graduate students, who studied nearly all the languages of Siberia by the methods of palatography, intonography, pneumo-oscillography, X-ray filming, spectrography and others. Much work was done in the field of phonological statistics, involving 84 languages of the world. Therefore, the book under review is just one of the great amount of articles and books published on phonetics of the languages of Siberia by V. M. Nadel'aeв and his students. By Siberian languages I mean languages of different language families spoken in Siberia, e.g. Mansi (Vogul) and Hanty (Ostjak), which are Finno-Ugric languages alongside with Altai and Hakas, which are Turkic languages, or Nanai and Evenk, which are Tungus-Manchurian languages, or Nenets and Nganasan, which are Samoyedic languages, or Ket and Jukagir, which are paleo-Asiatic languages, etc.

In 1973 I. J. Sel'utina started the study of the phonetical system of one of the Turkic languages of Siberia, the Kumandin dialect of the Altai language, which she (after S. E. Malov, V. M. Nadel'aeв) proposed to consider a separate language because of its great differences with Altai. Being the head of the most powerful phonetic laboratory in Siberia, Irina Sel'utina could unite Siberian scholars in the field of phonetics to proceed the experimental-phonetical investigations started by V. M. Nadel'aeв in the most difficult time for the Russian sciences when scholars are underpaid and there are no funds for the phonetical investigations. Actually, the book under review is a product of enthusiasm and endeavour of Irina Sel'utina.

In this new book she tried to apply Nadel'aeв's idea of an articulatory base to the Kumandin language. It looks like it was true, because her data obtained by the methods of experimental phonetics only verify the facts that Kumandin people have a different system of anthropological, ethnographical and grammatical features which allow her, V. M. Nadel'aeв and other Turkologists to differentiate the Kumandin people from Altai-Kizhi, Teleut and Telengit people. It should be mentioned that the first part of Sel'utina's investigation was published in 1983 (cf. my review on it: Yuri Tambovtsev, „Селютина, И. Я.: Кумандийский консонантизм. Экспериментально-фонетическое исследование. /The Consonantal

System of the Kumandin Language. Experimental-phonetical investigation/. Hay-ка, Новосибирск 1983.” In: *Ural-Altaiic Yearbook*, No 57. Bloomington, 1985. 175–176). In the present book Sel’utina sums up all her previous data and claims that the results of her experimental phonetic studies indirectly give a clue that the Northern Altaic ethnic groups were formed as a result of the assimilation of the previous Ugro-Samoyed population by Turkic tribes. Now, the Kumandin people live in the South of Siberia in the Northern region of the Altai mountains. They are a part of the Altai people.

In the first chapter of the book called the „Inventory of vowels”, Irina Sel’utina states that she found fourteen vowels in Kumandin, i.e. classical inventory number for a Turkic language vocal system, including eight short and six long vowels (3–8).

One of the most interesting results of her present phonological investigation is the phonemic frequency data of Kumandin which had never been computed before. She computed eight samples of the Kumandin prose, composed of 6611 words, obtaining the frequency data of the vowels and consonants in all possible positions of the word. She counted the frequency of: 1) mono- and polysyllabic words; 2) the frequency load of syllable types; and 3) the mean length of the word. Sel’utina’s results show that Kumandin speech chain consists of 51,4% of the words of two syllables, 34,4% of the words of three syllables, the rest are the words of one syllable and more than three syllables

The ratio of the frequency of consonants to vowels is called the consonantal coefficient. The value of the consonantal coefficient is 1.46, which is very close to those of Komi-Zyrian (1.42), Hanty (1.48) or Mansi (1.53). I have computed some Turkic languages on big samples of prose and received the following consonantal coefficients which are much less, e.g. Hakas (1.38), Baraba Tatars (1.34), Altai (1.33), Kazah (1.33), Turkish (1.32), Yakut (1.32), and Azeri (1.32) (cf. Yuri Tambovtsev, *The consonantal coefficient in selected languages. The Canadian Journal of Linguistics*, 30(2), 1985. 179–188).

The great difference between the value of the consonantal coefficient in Kumandin and other Turkic languages may be accounted for either by the great difference in the speech chains, or by a small sample of I. Sel’utina. Unfortunately, she does not provide the reader with the exact size of the Kumandin phonemic sample, on which the consonantal coefficient was computed. Actually, having computed the Turkic and Finno-Ugric languages mentioned above I can conclude that the sample size of 6000 phonemes allows the confidence interval to fluctuate between the limits of 0.20–0.26, taking half of the greatest interval (0.13) one can estimate the greatest possible statistical mistake, which is here equal to $1.46 + 0.13 = 1.59$ or $1.46 - 0.13 = 1.33$. As we see, the lower limit suits us perfectly. So, even if we must take the second assumption, i.e. the sample volume is too small, and thus, the consonantal coefficient fluctuates too much, we can state that Sel’utina’s conso-

nantal value is in the limits of the usual consonantal value for the Turkic language. My phonostatistical investigations show and, therefore, I advise my colleagues to take sample sizes of texts not less than 30 000 phonemes, as at this sample the confidence interval is less than 0.05. If one assumes that Sel'utina's sample was between 30 000 and 40 000 phonemes (cf. 6 611 words), the confidence interval for her sample should be 0.05 or less. This is why the limits of fluctuation of her consonantal coefficient must be between 1.51 and 1.41. These values are much closer to the data of the three Finno-Ugric languages than to those of the Turkic languages. So one can conclude (if and only if the sample was not less than 30 000 and the calculations were correct), that the Kumandin language was influenced by Finno-Ugric, Samoyedic or some other unknown languages so much that its speech chain functions more like Finno-Ugric than Turkic speech chain. However, one should bear in mind that this conclusion is true only with respect to functioning of the ratio of consonants and vowels in the phonemic chain. Generally speaking, a sample greater than 10000 phonemes may reduce the possible statistical mistake to less than 0.10. However, strictly speaking, my phonostatistical studies showed that one should take the sample greater than 150 000 phonemes in order to be able to have this mistake less than 0.02. This is why it was especially pleasant to observe that the young generation of Turkologists are well aware of the phenomenon of the big sample, e.g. Mark Kirchner who took a Kazah text of 109,610 phonemes and correctly criticized W. Veenker and A. Tretiakoff for unreliable results, who took 2400 and 4000 phonemes respectively (p. 71. Mark Kirchner. *Phonologie des Kasachischen. Teil 1.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. 190) I have compared the phonostatistical data of M. Kirchner with my own data by Chi-squared criterion and received a positive result that the data are similar.

My phonostatistical investigations show the distances between different languages on the basis of the functioning of various phonemic groups (e.g. the frequency of labial, front, palatal, velar, sonorant, occlusive, fricative, voiced, etc.) in the speech chain. After comparing the sound pictures of the Turkic and Finno-Ugric languages with the Kumandin language, I can state that Sel'utina's results seem to verify mine. Actually, Kumandin speech chain sound picture is more similar to that of Veps (5.46), Vah-Hanty (7.75) or Komi-Zyrian (8.29) of the Finno-Ugric family than to those of the Turkic family because the closest Turkic language to Kumandin is Jakut, with the distance of 9.58. The other Turkic languages sound less similar to Kumandin: e.g. Hakas (17.06), Azeri (16.08), Ujgur (16.10), Altai (13.47) etc. As a matter of fact Altai shows greater closeness to Kirgiz (1.80), Kazah (3.22), Uzbek (3.48), or Tatar-Baraba (3.72). Actually, the greatest phonostatistical distance between Altai and any other Turkic language is 7.98 (Karakalpak), which is much less than the closest analogous distance between Kumandin and the closest Turkic language, Yakut (9.58). The distribution

of various phonemic groups in Kumandin speech sound chain was influenced by the earlier contacts with prehistorical Finno-Ugric or some other languages of unknown background. To some extent, on the other hand, these distances may speak for the strong Finno-Ugric substratum in Kumandin.

In the second chapter of her book, I. Sel'utina deals with the phonic and phonological lengths of Kumandin vowels in bisyllabic and polysyllabic words (8–49). She found that Kumandin has a certain tendency to differ from Hakas, though lengthening of the open short vowels before the closed short vowels is typical of all Turkic languages of Kypchak origin (49).

The third chapter (50–71) describes the articulatory analysis of the Kumandin vowels on the basis of static X-ray studies. In fact, I. Sel'utina used the vector principle of description of the articulatory base invented by Vladimir M. Nadel'ae'v and proved on various (his and his students') X-ray data of the vowels of Siberian, Mongolian and other Asian languages. She found that the articulation processes are rather inconsistent, which she explains as the result of different ethnic components of the Kumandin people (71).

The fourth chapter is devoted to the study of the correlation of the qualitative and quantitative parameters of Kumandin vowels (72–84). Sel'utina provides an abundance of reliable material in the tables showing the lengths of the short and long Kumandin vowels (110–182). One can calculate many other additional results, relying on her actual data. The only thing one should do is to apply the methods of linguistical statistics. In fact Sel'utina provides a great amount of valuable data on the lengths of various vowels in Kumandin. So it is very interesting to find out the limits of different sorts of variation in the lengths of different Kumandin vowels, especially short and long. The easiest way to compare the peculiarities of these vowels is to use the coefficient of variance, which can give a reliable measure of the variable of different values, thus to obtain commensurable results. Here, the numerical data of the values of the short and long vowels cannot be compared directly. However, it is possible to compare them indirectly, i.e. taking into account their means. If the value of this coefficient is greater in one case than in the other, the measure of variability there is greater, and on the contrary. Or in other words, the less the value of the coefficient of variability, the greater the stability of the length of the vowel. The value of this coefficient in short /a/ is 14.72%, - long: 11.30%, /o/ - 18.04%, /o:/ - 6.39%, /e/ - 16.89%, /e:/ - 5.49%, /ɔ/ - 15.37%, /ɔ:/ - 7.91%. Therefore, one can see that in every pair „short-long”, short vowels have greater values of the coefficient of variance. It means that long vowels do not fluctuate as much as short vowels. For certain reasons, the native speakers of Kumandin pronounce the vowel /e:/ with more or less the same length in all phonetical positions, while the length of the vowel /o/ is the least stable, it fluctuates much. The lengths of the short vowels are distributed accor-

ding to the Gaussian (Normal) law, while those of the long vowels are not. In fact, long /o:/, /e:/ or /0:/ are not distributed according to this law either, while their short counterparts are. I may mean here that for Kumandin speakers short vowels are quite casual, thus unmarked, while long vowels are special, thus marked. One can also measure the homogeneity in the production of the short and long vowels. It can be calculated by Pearson's test, which is often called „chi-square test". It turned out that /a/, /o/, /e/, /0/ are not homogenous, while /o:/, /e:/ and /0:/ are quite homogenous in their length distributions. The long /a:/ is on the border between homogeneity and chaos. In conclusion, I can state that the application of certain simple statistical methods can help find the correct decision in the ocean of data, like in this book. One can also see that it is very easy to overlook these tendencies in the abundance of data on the length of Kumandin vowels. I have calculated the means of all the Kumandin vowel lengths from the tables which Sel'utina provided in the appendix to the book and yielded the same results. It means that her calculations are correct, though she could have gone further and use a bit more sophisticated statistical methods.

The fifth chapter, the last, but not least, deals with the dominant feature of the Kumandin vowel system (85–94). One of the most interesting features of this chapter are some unpublished ideas expressed by the late Vladimir M. Nadel'aeV, who supposed that central articulation is the most characteristic for Old Turks (92). Sel'utina found the central articulation of vowels in Kumandin (92), which means that Kumandin people preserved the Old Turkish manner of articulation, though she also found a great influence of the Old Ugro-Samoedic articulation (93). The fact that modern Mongols also use central articulation of vowels according to V. M. Nadel'aeV may mean that modern Mongols, i.e. Khalkha, have a great Old Turk substratum (93). This bright idea of the late V.M. Nadel'aeV is virtually unknown among the community of Mongolists, Turkologist, and other linguists, though, in my mind, it deserves the greatest attention, since he was and is one of the few linguists who considers that the articulatory base (86) is the primary feature of the ethos of the articulatory effort of the people who speak some language and not the language itself. Therefore, he claimed that the dominant phonetic features appear in the articulatory base as a result of the common structure of the movements of the active organs of speech of this ethnos, due to some psychological or physiological reasons. This is why if some ethnos lost its language, it did not lose its articulatory base. On the contrary, the articulatory base serves further, now with a new acquired language. The old articulatory base usually changes the phonetical system of this new language, adjusting it to the old sound of the former language. So it is possible to reconstruct the ethnical history of some language from the peculiarities of its articulatory base. V. M. Nadel'aeV considered length, height, row, tension, labialization, nasalization, and some other phonetical features to be

the potential vocalic dominants which may help trace language contacts. It was very thoughtful of Sel'utina to discuss in great detail Nadeľ'aev' theory, which he usually spoke about during his famous lectures, but which is not known to the international community of linguists.

I hope that in spite of the stressful conditions in Russia now, more and more books of this sort shall be published. My less than complete treatment in no way impairs the overall excellence of what Irina Sel'utina has accomplished. I can highly recommend her book, which is marked by a distinguished scientific level.

Yuri Tambovtsev

Siptár Péter (szerk.): Szabálytalan fonológia

Tinta Kiadó, Budapest. 2001. 125 o.

A Siptár Péter szerkesztette „Szabálytalan fonológia” című kötet, amely a „Segéd-könyvek a nyelvészet tanulmányozásához” című sorozatban jelent meg, hiánypótló munka a magyar nyelvű fonológiai irodalomban. A kötet jelentőségét az adja, hogy eddig nem jelent meg olyan magyar nyelvű mű, amely a nem-derivációs fonológiai elméleteket tárgyalta volna részletesen úgy, hogy azok a laikus vagy a kezdő nyelvész számára is érthetőek lettek volna. Természetesen jelentek meg munkák ilyen elméleti keretekben, de ezek célja nem annyira az elmélet(ek) megismertetése, népszerűsítése volt, hanem sokkal inkább egy adott nyelvi jelenség(csoport) elemzése az elmélet(ek) kerete(i)n belül. A könyv kitűnően egészíti ki az Osiris kiadó gondozásában megjelent, Jacques Durand és Siptár Péter által jegyzett „Bevezetés a fonológiába” című művet, amely a generatív fonológia és fogalmainak fejlődését követi nyomon, de nem ejt szót részletesen sem az előzményekről (azaz a strukturális fonológiáról), sem pedig az „utódelméletekről” (azaz a kormányzás-fonológiáról, ill. az optimalitás-elméletről). A kötet jelentőségét a fejezetek s a könyv végén található kiváló bibliográfiák is növelik, bár ezek mennyisége és jellege erősen különbözik. Legalább ennyire eltérnek egymástól a fejezetek kidolgozottságukban és eredetiségükben. Ezek után lássuk magukat a fejezeteket.

Az első fejezet, mely a Strukturális fonológia címet viseli és Péter Mihály munkája, a tizenkilencedik század végén és a huszadik század első felében kialakult és elterjedt strukturális nyelvészet, azon belül pedig a strukturális fonológia irányzatairól ad rövid összegzést anélkül, hogy azokba részletes betekintést nyújtana. Ilyen szempontból talán szerencsésebb lett volna a szerkesztőnek a strukturalista fonológia egy képviselőjét kiválasztania és munkásságáról átfo-

góbb képet adnia. Ahogy azt maga a szerző is megjegyzi, bár ezen elméletek, irányzatok meglehetősen eltérők az elmélet és az alkalmazott módszerek tekintetében, mégis található közös nevező, amely összeköti őket: az újgrammatikus irányzat bírálata, a (formális) szinkrón nyelveírás előtérbe helyezése és a nyelv strukturálisan rétegződött, szintekre tagolódott jelrendszerként való felfogása.

Péter Mihály írásában a fonetika-fonológia distinkciónak, valamint a fonéma meghatározásának történetére koncentrálnak. A fejezet bemutatja Baudouin de Courtenay, a leningrádi és a moszkvai iskola, a prágai iskola fonológiáját, az amerikai strukturalista iskolát, valamint Roman Jakobson megkülönböztető jegyekkel kapcsolatos elméletét.

Az írás első része Baudouin de Courtenay két fonéma-definícióját tárgyalja, melyekben elsődleges formájában jelenik meg a nyelv kettős tagolhatóságának elve. A leningrádi és a moszkvai iskola tagjai közül Scserba és Kruszewski, illetve Avanyeszov és Reformatzskij munkásságát tárgyalja a szerző, ahol megtudhatjuk, hogy a leningrádi iskola a későbbi amerikai deskriptív iskola előfutára, míg a moszkvai iskola inkább a generatív fonológia első csírája, mivel a morféma azonosságából indulnak ki, amely morféma variánsai fonémasorokat tartalmaznak. Ezen fonémasorok, magasabb fonológiai egységek azonossága jeleníti meg a morféma azonosságát.

Ezek után az 1930-as években meghatározóvá váló prágai iskola, azon belül pedig elsősorban Trubeckoj munkásságáról olvashatunk. Péter Mihály részletesen tárgyalja Trubeckoj fonéma-definícióját, mely a fonémát egyrészt oszthatatlan fonológiai egységnek, másrészt viszont az adott beszédhang fonológiailag releváns jegyei összességének tekinti. Ugyancsak szót ejt a szerző Trubeckoj fonológiai oppozícióinak osztályozásáról, így az egy- és többdimenziós, izolált és proporcionális, illetve privatív, graduális és ekvipollens oppozíciókról. Olvashatunk emellett a morfonológia, mint külön tudományágzat szükségességéről, a neutralizációról, és az archifonémákról; Trubeckoj ezen gondolataira a mai fonológiai irodalomban ritkán hivatkoznak közvetlenül annak ellenére, hogy számos releváns általánosítás először Trubeckoj „Grundzüge der Phonologie” (1939) című befejezetlen, csak halála után megjelent művében jelenik meg először.

A következő jelentős iskola az amerikai strukturalista fonológia, melynek közvetlen megalapozói közt találjuk Edward Sapirt és Leonard Bloomfieldet. Az áttekintés érinti a deskriptív iskola által használt kiegészítő eloszlás, kontrasztív disztribúció és szabad váltakozás fogalmakat, majd ezek segítségével a fonémát allofónok olyan osztályaként definiálja, amelyek egyrészt fonetikailag hasonlítanak egymásra, másrészt kiegészítő eloszlásban vannak egymással. Ezen túl szó esik még a prozodikus elemekről, hangsúlyról, hangmagasságról és időtartamról.

Az első fejezet utolsó részében a megkülönböztető jegyek elméletét taglalja Péter Mihály, ami Roman Jakobson, a prágai iskola egyik alapítójának nevéhez fű-

zódik, bár Trubeckoj is a fonológiai releváns jegyek összességének tartotta a fonémát. A szerző abban látja Jakobson elméletének különlegességét, hogy az bináris oppozíciókra redukálja a beszédhangokat, melyek segítségével mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók leírhatók. Az elmélettel kapcsolatban felmerülő legfontosabb probléma azonban az, hogy jelenleg sem lehetséges egyértelmű megfeleltetést találni a fonetikai megvalósulás (hangok) és a fonológiai rendszer egységei (fonémák) között, hisz például a mássalhangzók megítélése szempontjából a mássalhangzót követő magánhangzó átmeneti fázisa a döntő. A szerző azzal zárja a strukturális fonológiai elméletek tárgyalását, hogy nem csoda, hogy ahány iskola, annyiféle fonéma-meghatározás, hiszen ezen meghatározások a fonéma különböző megközelítési módjai, melyek nem cáfolják, hanem inkább kiegészítik egymást.

A kötet második fejezete a „Szótagtalan fonológia”, Szigetvári Péter írása. A szerző egy abszolút minimalista elméletet vetít az olvasó szemébe. Először bemutatja az ábrázolás két szintjének – mögöttes és felszíni ábrázolatoknak – a szükségességét alátámasztó érveket, majd az autoszegmentális fonológia alapfogalmait és alapelveit tárgyalja – köztük a hangvázat, a dallamtengelyt, a jegyek értelmezési tartományának kiterjesztését és megszűnését.

Ezek után a szótagszerkezetet veszi górcső alá abból a szempontból, hogy a fonológiai elméleteknek valóban feltételezniük kell-e a szótagnak – és esetleges belső tagoltságának – a létét ahhoz, hogy a nyelvet, ill. annak egyes szabályszerűségeit le tudjuk írni. Szigetvári arra a következtetésre jut, hogy mivel formális kapcsolatnak csak akkor kell léteznie hangok között, ha azok között valamiféle érintkezés, fonotaktikai megszorítás van, és a szótag mássalhangzós és magánhangzós elemei között nincs ilyen, így magára a szótagcsomópontra sincs szükség az ábrázolásban. Egy másik érve a szótag mint nyelvészeti releváns kategória ellen, hogy a felszíni ábrázolat sokszínűsége nem feltétlenül jelenti a mögöttes ábrázolat hasonló bonyolultságát. A szótag esetében ez annyit tesz, hogy a felszínen tapasztalt sokféle szótag – CV, V, CVC, CCV, CVCC stb. – levezethető egy mögöttes „szótagból”, a CV egységből, amelyet viszont már nem is érdemes szótagnak nevezni.

Ahhoz, hogy a mögöttes CV egység kizárólagosságát tartani tudjuk, be kell vezetnünk az üres vázponthoz fogalmát, azaz az olyan magánhangzó és mássalhangzó vázpontokat, amelyek a felszínen némák maradnak, azaz nem lesznek kiejtve. Ahhoz, hogy az elmélet megfelelően „működjön”, szükség van bizonyos megszorításokra, amelyek meghatározzák, hogy mikor maradhat néma egy vázpont. Ezen alapelvek közt mutatja be Szigetvári a kormányzás elvét, mely szerint egy vázpont kiejtetlen maradhat, ha kormányozva van. Ezen elvből vezeti le annak szükségességét, hogy a hangváz VC szekvenciákból épüljön fel, azaz minden szó hangváza magánhangzó-vázponttal kezdődjön és mássalhangzó-vázpontra végződjön. Érvelése szerint, ha a hangváz CV elemekből épül fel, akkor a szóvégi üres ma-

gánhangzó csak ad hoc módon némítható el, azaz valamilyen önkényes, megmagyarázhatatlan mechanizmust kell feltételeznünk. Ezzel szemben, ha a hangváz VC elemekből áll, akkor a szóvégi üres mássalhangzók könnyen „elnémíthatók”, mivel a mássalhangzók alapvető tulajdonsága a némaságuk, míg a magánhangzóké a hangosságuk. Így egy szóvégi üres mássalhangzó-vázpont természeténél fogva néma marad, ami egyértelműen a VC vázelemeket részesíti előnyben, ami eltér a kormányásfonológia hagyományos feltételezéseitől.

Ezek után a mássalhangzó-kapcsolatokat tárgyalja a szerző, bemutatva a kóda-kapcsolatokat, amelyekben a magánhangzó némasága az úgynevezett süllyesztőnek, vagyis a magánhangzót megelőző és követő, egymással kormányási viszonyban álló mássalhangzókhoz kösenhető. Ezt az álkapcsolatok tárgyalása követi, ahol megtudhatjuk, hogy a felszínen szomszédos mássalhangzók álkapcsolataiban a közöttük lévő magánhangzó némaságát a második mássalhangzót követő magánhangzó általi kormányozottság okozza. A süllyesztők egymás mellé kerülését az ikersüllyesztő korlát tiltja, mely szerint két szomszédos süllyesztőben nem vehet részt a hangváznak ugyanazon szakasza.

A következő tárgyalásra kerülő téma a magánhangzó-kapcsolatok csoportja. Itt vezeti be Szigetvári a jogosítás fogalmát, melynek segítségével lehetőség nyílik az adott csomópont sajátos tulajdonságainak erősítésére. Így tudja a szerző modellezni a hiátustöltés, a hosszú magánhangzók és a kettőshangzók közötti különbséget. Az első esetben a magánhangzók közötti mássalhangzó kormányozva és jogosítva is van, így ezen a helyen könnyű lesz dallamelemet megtartani, azaz a hiátust kitölteni. Kettőshangzók esetében a második magánhangzó jogosítja az elsőt és kormányozza a közöttük levő mássalhangzót. Így a mássalhangzó néma lesz, a magánhangzó sajátos tulajdonságai viszont erősödnek, azaz a mássalhangzót kiejtjük. A hosszú magánhangzók esete hasonló azzal az eltéréssel, hogy ott a magánhangzó-csomópontok azonos dallamelemekhez kapcsolódnak.

A fejezet záró részében Szigetvári a VC hangváz nyújtotta előnyöket tárgyalja. A bemutatott jelenségek között találjuk a hangátkötést és hangkivetést szóhatáron, a minimális szó hosszára vonatkozó megkötést, a zártszótagbeli rövideget valamint a mássalhangzó-gyengülést. Ez utóbbival kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a szerző által gyengülésként bemutatott zöngétlenedést hagyományosan erősödésként szokás jellemezni és éppen az ellentétes folyamat, azaz a mássalhangzók zöngésedése az, amit az irodalomban gyengülésnek szokás nevezni.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a Szigetvári Péter által írt Szótagtalan fonológia című fejezet a kötet erőssége, leginkább kidolgozott és átgondolt része, amely felülmúlja mind a strukturalista fonológiáról, mind pedig az optimalitás-elméletről adott leírásokat.

Végül vegyük szemügyre Rebrus Péter Optimalitáselmélet című fejezetét, amelyben napjaink másik igen jelentős, a Szigetvári Péter által bemutatott kor-

mányzás-fonológiához hasonlóan befolyásos elméletéről esik szó. A fejezet pozitívuma, hogy ahol lehetséges, magyar példákat használ az elmélet szemléltetéséhez. Erős negatívumként említhetjük viszont, hogy a fejezet harmadik, „Prozodikus morfológia” című része szinte teljes egészében René Kager „Optimality Theory” című kötete megfelelő részének fordítása és enyhe átdolgozása, aminél jóval többre kellett volna, hogy fussa a szerző részéről. Ezek után lássuk magát a fejezetet.

Az optimalitáselmélet tárgyalását Rebrus három részre osztja: elsőként az elmélet alapvető vonásait tárgyalja, amit a szótag és a szótagtipológia optimalitáselméletbeli kezelése követ, majd a fejezetet a prozodikus morfológia bemutatásával zárja.

A bevezető részből megtudhatjuk, hogy az optimalitáselmélet abban különbözik a korábbi fonológiai elméletektől, hogy a grammatikát két szintből állónak tekinti, és nem enged meg a mögöttes és a felszíni ábrázolat között úgynevezett közbenső ábrázolásokat. Emellett abban is eltér a derivációs elméletektől, hogy a nyelvtant nem megsérthetetlen szabályok rendezett sorozataként, hanem univerzális, áthágható jólformáltsági korlátok nyelvenként különbözően rendezett hierarchiájaként képzei el. Az optimalitáselmélet szerint a felszíni és mögöttes ábrázolatok között két függvény végzi az alakok egymáshoz rendelését: a Generátor a mögöttes ábrázolatból végtelen sok lehetséges felszíni ábrázolatot állít elő, amelyek közül a Kiértékelő kiválasztja a korlátok hierarchiája által optimálisnak – de nem tökéletesnek – ítélt felszíni ábrázolatot.

A fejezet második része, amely a szótagtipológia optimalitás-elméletbeli kezelését mutatja be, a szótag és a mondat szerkezete hasonlóságainak tárgyalásával indul. Ezen párhuzam segítségével Rebrus eljut a lehetséges szótagfajtákhoz és nyelvtípusokhoz: azokhoz, amelyekben kötelező, illetve lehetséges a szótagkezdet és azokhoz, amelyekben lehetséges illetve tiltott a szótagzárlat. Ezután az elágazó szótagösszetevők bemutatása következik, melyből újabb tipológiai általánosítás válik lehetővé: vannak nyelvek, amelyekben csak egyszerű kezdet lehetséges, és vannak, amelyekben az összetett szótagkezdet is megengedett. Ugyanez áll a szótagzárlatokra is. A fenti általánosítások alapján megfogalmazhatók azok a korlátok, amelyek a szótagok jólformáltságáról döntenek. Ezek között találjuk azt a korlátot, amely megköveteli a kezdet jelenlétét, azt, amely tiltja a kódát, valamint az összetett kezdetet és kódát tiltó korlátokat. Ezek, valamint a túlelemzést – azaz az epentézist – tiltó TÖLT és az alulelemzést – azaz a törlést – tiltó KÖT korlátok lehetséges rendezései megadják a nyelvek szótagszerkezeti faktoriális tipológiáját, valamint az adott nyelvben megengedett javító mechanizmusokat – a betoldást, illetve törlést. Sőt, az epentézis gazdaságossága miatt az is megjósolhatóvá válik az elmélet segítségével, hogy hová told be hangokat: így mássalhangzó betoldása szótagkezdetekbe lehetséges, magánhangzóé pedig csakis mássalhangzó után – nem tekintve az összetett kezdeteket és zárlatokat –, hiszen csakis ezeket teszik

kötelezővé a megfelelő megszorítások. A fentiekből levonható végső következtetés pedig nem más, mint hogy egy korlát áthágása csakis akkor lehetséges, ha ezzel egy a hierarchiában előbbre rangsorolt korlátot kielégítünk, azaz csakis kényszer hatására.

A fejezet utolsó részében a fonológia és a morfológia kölcsönhatásának leírására „kitalált” illesztési korlátok és az általánosított illesztés fogalmait mutatja be Rebrus a szuffixumok és infixumok néhány példájának segítségével. Megjegyzi azt is, hogy ezen típusú korlátok nem kizárólag morfofonológiai jelenségek leírására használhatók, de a szótagszerkezet bizonyos jelenségeire is képesek magyarázatot adni. Ennek egyik példjaként azt a korlátot említi, amely a grammatikai szó és a prozódiai szó illesztését követeli meg a széleken, minek eredményeképpen a szó belsejében levő kódamássalhangzó törlődik, ám a szóvégi nem, hisz másképp a prozódiai és grammatikai szó jobb szélei nem lennének egymáshoz illesztve. Emellett bemutat olyan példákat is, amelyekben az affixum bal szélének és a tő bal szélének kell egymáshoz illeszkednie, ám az erre vonatkozó korlátot megelőzi a hierarchiában a kódákat tiltó korlát. Ennek eredményeképpen az affixum vagy prefixumként jelenik meg – magánhangzóval kezdődő tövek előtt –, vagy pedig infixumként – mássalhangzóval kezdődő tövekben. Ezen elemzések René Kager „Optimality Theory” című kötetének a prozodikus morfológiát és az illesztési korlátokat illusztráló fejezete egyes részeinek magyarázatai, aminek megemlézése legalábbis illendő lett volna.

A fejezet szerencsére tartalmaz eredeti elemzéseket is, ilyen a magyar igei személyjelölő *-nak/-nek* és a főnévi esetjelölő *-nak/-nek* toldalékok összehasonlítása. Az előbbi elé kötőhangzó toldódik be két mássalhangzóra végződő tő után – pl. *mondanak* – míg az utóbbi elé nem – vő. *gondnak*. A jelenség megmagyarázható ha észrevevessük, hogy míg mindkét alak kielégíti azt a korlátot, amely a toldalék jobb szélének és a grammatikai szó jobb szélének illesztését követeli meg, csak az utóbbi, azaz a kötőhangzó nélküli alak elégíti ki azt a korlátot, amely a toldalék bal szélének és a tő jobb szélének illesztését kívánja meg.

Utolsóként még azt kell megjegyeznünk a fejezettel kapcsolatban, hogy szembetűnően szegényes a bibliográfiája az első két fejezethez képest annak ellenére, hogy egyrészt számos bevezető jellegű könyv és könyvfejezet létezik az elmélethez, másrészt pedig nemcsak angolul, de magyarul is vannak hozzáférhető írások az optimalitáselméletről.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a kötet kiváló segítséget nyújthat az érdeklődőknek a témakörök feldolgozásához és mindhárom fejezetnek vannak igen hasznos részei, ám emellett egyenlenségek is fellelhetők. A második és harmadik fejezet egységes képet nyújt, hisz egy-egy elméletet mutatnak be nagyobb mélységben, míg az első fejezet inkább egy kevésbé részletes történeti áttekintésnek tartható. A felsorolt olvasnivaló tekintetében ellenben inkább az

első két fejezet egységesebb, mivel számos cikket, könyvet tartalmaznak témakörönként csoportosítva, szemben a harmadik fejezettel, melynek bibliográfiája a nemlét határát súrolja.

Szentgyörgyi Szilárd

Könyvek nem transzformációs generatív nyelvtanokról – végre magyarul is!

Egy nem transzformációs generatív nyelvtan: az LFG

Komlós András: *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai.*
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2001. 126 o.

Az alábbiakban Komlós András *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai* című könyvét szeretném a modern nyelvtudomány iránt érdeklődő olvasók figyelmébe ajánlani, amely a nyelvészeti ismeretek és érdekességek elkötelezett propagálójaként (el-)ismert Tinta Könyvkiadónál jelent meg 2001-ben a *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* sorozatuk VII. köteteként, mely egyúttal egy nem transzformációs nyelvtanokat bemutató sorozat nyitóköteté is.

A sorozat olyan modern (formális alapokon nyugvó) grammatikaelméleteket mutat be, amelyek Noam Chomsky transzformációs generatív nyelvtanának alternatíváiként fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben. Örvendetes, hogy már további kötetei is kaphatóak: a fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtanról (HPSG, a szerzője Trón Viktor; ismertetés olvasható róla a folyóirat ugyanezen a számában) és a konstrukciós elméletről (Kálmán László). Közös vonásuk ezen „eretnek” nyelvelméleteknek, hogy szakítanak a „transzformacionalizmussal”, amely Chomsky öt-tíz évenként megújuló generatív elméletében a legmarandóbb elemnek bizonyul, visszatérnek a szigorú matematikai alapozás és számítógépes igazolás eszméjéhez, amelyet viszont a „chomskyánusok” már kifejezetten elhanyagolnak, a szintaxis helyett pedig egyre nagyobb mértékben a lexikai komponensbe helyezik az emberi nyelveket meghatározó információ forrását.

E lexikai fordulathoz érdekes módon viszonyult a kezdetekben (Chomsky, *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague. 1957) szélsőségesen szintaxis-központú generatív főirányzat: némi iróniával azt mondhatnánk, hogy „jobbról előzött” a ’lexical inclusiveness’ elvének a meghirdetésével a kilencvenes évek minimalista programjában (Chomsky ed. 1995, *The Minimalist Program*. MIT Press, Cambridge, Mass.); az említett elv szerint ugyanis „outputs consist of nothing beyond

properties of items of the lexicon (lexical features); in other words, ... the interface levels consist of nothing more than arrangements of lexical features”, „... movement is driven by morphological requirements”, „... phrase structure theory can be eliminated entirely”. Lényegében arról van szó, hogy a mondatgenerálás bemenetül szolgáló lexikai egységekben már ott rejlik minden olyan információ, amely a szintaktikai építkezés és „átépítkezés” lépései számára meghatározó, a lexikonban már minden eldől, a jelentéstani és a hangtani komponens számára semmi újat nem tud nyújtani a szintaxis ahhoz képest, ami már a lexikai bemenetnél is (jegyek formájában) ott volt (az előállított új reprezentációk csupán „eleve elrendelt” átrendezéseit, újracsoportosításait jelentik e jegyeknek, amelyek például a korábban szabadon működő transzformációkat is predesztináltan irányítják /érvényt szerezve a bennük rejlő morfológiai követelményeknek/), (így hát) a korábban központi szerepű frázisstruktúra-elmélet teljes mértékben felszámolható.

Nem (lehet) céлом persze ennek az ismertetésnek a keretei között igazságot tenni a transzformációs generatív irányzat és nem transzformációs alternatívái között (beleértve ebbe az LFG, a HPSG, a konstrukciós megközelítés, a kategoriális, a faépítő, az unifikációs nyelvtanok és további tucatnyi társuk alternatív útjainak az összehasonlító értékelését is). Mindegyikük mögött évtizedek alatt kicsiszolt elméleti háttér és színvonalas „empirikus” munka áll. Érdemesebbnek látom a hangsúlyt azokra az értékes gondolatokra és eljárásokra helyezni, amelyekkel az egyes iskolák gyarapították a generatív nyelvészet egészét (és a nyelvtudomány egészét); külön kiemelve a lexikalizmus eszméjét, de ezúttal nem azon kívánok élcélődni, hogy ki előzött jobbról kit, hanem az ügynek azt a valóban nagyon örömteli oldalát szeretném megvilágítani, miszerint a fél évszázados korba lépett generatív nyelvészet mégsem esett szét önmagában életképtelen kis irányzatok laza halmozására, hanem – bár némileg eltérő formális apparátussal – a kutatás újra és újra lényegében ugyanazokra a jelenségekre és célokra irányul; ami itt és ott „éppen a levegőben van”, az nem is nagyon különbözik, és gyakran a megoldások is csak a „nyelvben” különböznek, amelyen megfogalmazzák őket.

Térjünk rá a lexikai-funkcionális nyelvtant bemutató könyvre! Szerzőjénél, Komlósy Andrásnál nincsen az irányzatnak régebbi és kiválóbb magyarországi „művelője”. Legfőbb erénye (általában és e műben is) az alapfogalmak gondos lefektetése – amiért „cserében” viszont a szerző sajnos ezúttal az LFG szintaxisának alapfogalmaira korlátozta magát, adós maradván az elmúlt évek eredményeinek módszeres elemzésével, az LFG-példatárakra jellemző „egzotikus nyelvi” adatok bővebb és alaposabb bemutatásával, illetve a gazdag LFG-irodalom közlésével. Nem értek egyet az előszó azon megállapításával, miszerint az internet korában már nincsen értelme egy átfogó irodalomjegyzék csatolásának (mondván, hogy a megfelelő honlapokon úgyis minden adat elérhető), mivel nagyon is fontos az, hogy egy irányzatot bemutató műben „kézen fogja” a szerző

a kezdő olvasót, és megmutassa (felvázolja), hogy melyik leírási területről mikor ki mit gondol az alapítók (Bresnan és Kaplan) és a követők közül. Hiányosság-nak érzem még azt is, hogy az idegen nyelvű mondatok morfémankénti annotálása, sőt helyenként a fordítása is, elmarad, pedig ez a témában íródó cikkek esetében kötelező elvárás, és szintén segítségére lenne a kezdő olvasóknak (akik egy része esetleg még az angol nyelvben sem annyira járatos, mint a tapasztalt generatív nyelvészek). Így tulajdonképpen a könyv azoknak kínál igazán élvezetes és jól hasznosítható anyagot, akik már itt-ott olvastak/tanultak LFG-t, és pusztán rendszerezésre vágnak.

Itt vehető fel az a kérdés, hogy kinek ajánljuk a könyvet (az imént említett nagyon-nagyon szűk rétegen túl). Nyilván elsősorban azoknak, akik ismerik már a generatív nyelvészet alpműveit (például Chomsky korábban szóba került munkáit, illetve a magyar generatív szakirodalomból a Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan mondattani részét* /Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992/ vagy a *Nyelvtudományi Közlemények* 96. kötetében ismertetett *Új magyar nyelvtant* /É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, Osiris, Budapest. 1998/). Kérdés, hogy mennyit profitálna az LFG-könyvből az, akinek első generatív olvasmányélménye lenne. Az erős formális apparátus miatt feltehetőleg nem sokat, bár Komlósy az előszóban hangsúlyozza, hogy „az LFG a nyelv és a nyelvi egységek felépítésére vonatkozó nézeteiben egyenes folytatója a nyelvreírás évezredek hagyományainak és törekvéseinek”.

A továbbiakban az LFG néhány olyan elvét, ötletét, eljárását, meghatározását, problémáját szeretném kiemelni a könyv időrendjében haladva, amelyet a szerző is érdekesnek és karakterisztikusnak érez – kedvet csinálандó elsősorban azoknak, akik a generatív nyelvészetet a transzformációs oldaláról ismerik (és talán az a téves képzetük alakult ki, hogy másképpen nem is lehetne formális szintaxist csinálni).

„Az LFG az univerzális grammatika [egy lehetséges] modellje” (1.1) – áll az alapokról szóló 1. fejezet elején. „A chomskyánus transzformációs paradigmával való szakításra és attól eltérő architektúrájú generatív kereteknek a kidolgozására” (1.1.1) az készítette az alapítókat, hogy megítélésük szerint a chomskyánus irányzat egyre kisebb súlyt helyezett olyan nyelvelméleti vezéreszmék megvalósítására, mint a pszichológiai realitás és az explicit és formális jelleg igazolására is szolgáló hatékony számítógépes kezelhetőség. „Az eszköztárból ezért száműzni kell a transzformációkat és az üres kategóriákat, amelyek e célok megvalósítását inkább gátolják, mintsem segítik” (1.1.1.1).

Az LFG a nyelvenkénti variabilitást a valamennyi emberi nyelv mögött sejtethető univerzalitással oly módon hangolja össze, hogy a c-struktúrának elnevezett közvetlen összetevős szerkezeteket tartja erősen nyelvfüggőnek, míg a grammatikai funkciók relációs rendszerét ábrázoló ún. f(unkcionális) struktúrát (a vonzat-

és szabad határozói viszonyok szövevényét) egy lényegében univerzális mögöttes, „belső” szerkezetnek tekinti (1.1.1.1). A kettő közötti viszonyoknak pedig átláthatónak, „transzparensnek” (1.1.1.1.3) kell lennie (pl. a nyelvelsajátítás miatt), ami a kettő közötti leképezés monoton jellegének követelményét jelenti (azaz egy részstruktúra-viszonyokat „megtartó” megfeleltetést, ahol tehát a kisebb összetevős részstruktúrához rendelt f-struktúrát soha nem kell felülírni). Megjegyzendő, hogy ez a struktúrák közötti megfeleltetés pontos meghatározottsága ellenére sem olyan merev tükrözés, mint amelyet a transzformációs keretben elvárnak az ábrázolási szintektől (ami éppen az egzakt meghatározottság miatt lehetséges; 1.1.1.2). További különbség a transzformációs elmélet és az LFG között, hogy míg az előbbi konfigurációs alapú (a grammatikai funkciókat csak az összetevők frázisstruktúrabeli elrendezésével tudják kódolni), addig az utóbbi relációs alapú: „a mondatrészviszonyok olyan [primitívumként megjelenítendő] reprezentációt kapnak, amely semleges a lehetséges megjelenítési módok [pl. szórend, eset, egyeztetés] tekintetében – így tehát absztraktabb is a konfigurációs megjelenítésnél” (1.1.1.3). A vonzatviszonyoknak ezt az absztraktabb megjelenítési formáját alkalmazzák a lexikai leírásként szolgáló harmadik fontos reprezentációs szint, az a(rgumentum)-struktúra kódolása során is (1.1.2.1).

A lexikon persze ennél jóval gazdagabb információbázist jelent a lexikai-funkcionális grammatika számára (és keretei között) – hiszen az elmélet nevébe is bekerült; a lexikon „nyelvtan a nyelvtenban” (1.1.2.3.). Itt érdemes megmagyaráznunk az LFG névben a ’functional’ kifejezést is. Egyfelől a grammatikai (azaz mondatrész-) funkciókra történik utalás, amelyek alapvető szerepet játszanak az LFG-re jellemző (lényegében nyelvfüggetlennek feltételezett információt hordozó, /és ezért/ a szemantika közvetlen bemeneteként szolgáló) f-struktúrában (míg a transzformációs elméletben csupán levezetett fogalmak). Arról van szó, hogy az LFG „igazságot szolgáltat” olyan, a korai generatív elméletben méltatlanul háttérbe szorult fogalmaknak, mint például az alanyi, tárgyi, jelzői viszony. Ezeket univerzálisnak feltételezi és „rögzíti”, majd nyelvről nyelvre megvizsgálja, hogy milyen módon oszlanak meg a (szavak és szintagmák sorrendi és bennfoglalási viszonyait kódoló) összetevős szintaxis eszközei és az egyeztetési és esetviszonyokért felelős morfológiai eszközök e grammatikai funkciók megjelenítésében. Az angol tárgy például arról ismerszik meg, hogy szigorúan az ige mögött áll, és azzal igei csoportot alkot, morfológiai megjelölést viszont csak kivételes esetekben kap; ezzel szemben viszont a magyar tárgy sokféle helyen felütheti a helyét a mondatban (pl. *Péter [kötött egy csomót], Péter még a macskája farkára is [masnit kötött], Ezt a csomót talán [Péter kötötte]*), azonosítani tehát részben a tárgy esetragja alapján lehet, részben pedig az ige alanyi–tárgyas ragozása alapján, amelyet a példamondatokban nem is a tárgyi szintagma főnévi feje határoz meg, hanem a névelője.

A 'functional' szó másik releváns jelentése azokra a matematikai értelemben vett függvényekre utal, amelyek az f-struktúrát felépítik: ezek a (HPSG-ben is alkalmazott) attribútum–érték-párok (1.2.5.). A grammatikai viszonyok relációs rendszere az Értékunicitási feltételnek (1.2.5.) köszönhetően fejthető ki függvények formájában: „minden attribútumnak csak egy értéke lehet”, továbbá annak köszönhetően, hogy az alkalmazott függvényosztály olyan, hogy értéként újabb függvények is szerepelhetnek, sőt tipikusan szerepelnek is. A mondatok f-struktúrájának szokásos mátrix-reprezentációját valahogy így „mesélhetjük el” e tulajdonságokra támaszkodva (l. a 36. oldal ábráját: az adott mondat TENSE attribútumához tartozó érték: PAST (és csakis ez, ebben áll az unicitás lényege) – vagyis múlt idejű a mondat, a SUBJ attribútumhoz pedig („na milyen az alany?”) egy újabb attribútum–érték-függvény tartozik, amely a PRED attribútumhoz a 'MARY' egyszerűsített szemantikai értéket rendel (Marira referál az alanyi kifejezés), a NUM-hoz az SG értéket, a PER-hez a 3 értéket, a CASE-hez pedig a NOM jegyet (egyes szám harmadik személyű, alanyesetben álló kifejezéssel állunk tehát szemben).

Érdekes azonban visszaigrani a névmásinkorporációt tárgyaló 1.1.3.2 alfejezethez, mert az LFG egyedi és tetszetős megoldást kínál arra a nyelvek közötti különbségre, amelyet az angol *I saw you* mondatnak a magyar *Láttalak (én) (téged)* megfelelőivel való összevetése példáz. A megoldás ismertetésére sajnos már nem térhetünk ki; csupán annyit jegyzünk meg az érdeklődés további fokozása érdekében, hogy még arról az érdekes jelenségről is elegánsan számot lehet adni, amelynek felfedezése a legjobb tudomásom szerint Komlósy András nevéhez fűződik, miszerint az egyszavas *Láttalak* mondat csakis azt jelentheti, hogy *te* voltál a megpillantott személy, ugyanakkor a kitett egyeztetett tárgy a többes számú *titeket* személyes névmás is lehet.

Az LFG egyik „szembetűnő” sajátossága, hogy titokzatos képleteket (pl. $(\uparrow\text{OBJ})=\downarrow$ $\uparrow=\downarrow$) aggat az összetevős szerkezeti ágrajzok csomópontjaira. Erről az annotálási eljárásról az 1.2.1.2 alpontban esik szó: „...a c-struktúra minden egyes csomópontjához olyan formulákat társítunk, amelyek szűkítik az adott összetevő lehetséges leképezéseinek a körét a mondat többi reprezentációjára”. (A fenti képletek körülbelül azt jelentik, hogy „itt csak a tárgy állhat”, illetve „itt tipikusan egy nagyobb szerkezet feje áll”).

Az alapozó fejezet 3. alegységében az LFG alapelveit veszi sorra a szerző. Nyilván ebben az elméletben is meg kell fogalmazni egyfajta tematikus kritériumot: a szemantikai argumentumok és a szintaktikai funkciók párosításának a kötelezettségéről van szó. Vannak persze (valljuk be, kellenek is) „kiskapuk”: az idiómák nem referenciális szóelemeinek nincsen például szemantikai megfelelőjük (PRED-hez társuló értékük), hanem ennek helyén egy FORM attribútum jelzi, hogy „tartalom nélküli formával” állunk szemben (erről már a 4.2. alfejezet szól a könyv végén).

Egy másik alapelv a transzformációs generatív elméletben oly sokféle változatban (pl. nyom, *pro*, *PRO* stb.) megjelenő „üres” elemeknek a tilalma az LFG-ben (1.3.2.3). Sajnos a ’távolsági függések’ néven ismert jelenségek (még?) nem tudja az LFG üres elemek nélkül kezelni — amit az amúgy példamutató következetességgel felépített elmélet „leggyengébb láncszemének” tartok. A távolsági függésekkel gyűlik meg a baja az LFG másik alapelvének is, mely a funkcionális kapcsolatok lokális jellegét mondja ki (1.3.4.1), és intuitív tartalma az, hogy egy ágrajz csomópontjai közül csak a strukturálisan „közeliokről” lehet összefüggéseket (pl. egyeztetést) deklaráló képletet megadni.

A távolsági függések problémakörére a 3.4 alfejezetben tér vissza a könyv – érdemes most ide előreugrani egy bekezdés erejéig, hiszen látható, hogy a generatív paradigma egészének az egyik aktuális kulcskérdéséről van szó. A jelenség egyik változatára közli Komlósy az LFG legújabb javaslatát: ’(↑TOPIC) = (↓COMP* GF)’; példát viszont nem ad. Maradjunk hát annál a példánál, amelyet É. Kiss mutat az Új magyar nyelvtanban: *Az anyámmal megmondtam, hogy nem engedem, hogy rosszul bánjatok. A bánjatok ige -vAl ragos vonzatának a főmondathoz tartozó téma diskurzus-szerepben való feltűnése azt példázza, hogy (elvileg) korlátlan távolságba kerülhet egy vonzat az ő régensétől (attól a kifejezéstől, amelynek a vonzata) – megsértve ezzel a funkcionális kapcsolatok lokalitásának az előző bekezdésben említett elvét, legalábbis ha az iménti formulával kívánjuk megragadni a jelenséget. A lokalitást a (Kleene-féle) csillag alkalmazásával szegjük meg, mivel így a formula ezt mondja (a főmondati ige nézőpontjából): „a hozzám tartozó topik az én alárendeltem akárhanyad ízigeni (*) alárendeltjének valamelyik grammatikai funkcióját is elláthatja”.*

Visszatérve az 1.3 alfejezethez, nem hagyhatjuk említés nélkül a „három C” szabályt: ’consistency’ (konzisztencia: azonosított attribútumokhoz nem tartozhat eltérő érték; rosszulformáltsághoz vezet tehát például az, ha az ige alakja egyes számú alanyt ír elő, az alanyi fejről viszont azt mondja a lexikai annotációja, hogy többes számú); ’completeness’ (teljesség: a régensek vonzatigényeit ki kell elégíteni); ’coherence’ (koherencia: nem „szaladgálhatnak” a mondatban olyan bővítmények, amelyeknek egyetlen régens sem ad grammatikai funkciót).

A mondattani reprezentációkról szóló 2. fejezetnek az az alapkérdése, hogy mi „a matematikai értelemben elvben felépíthető ágrajzok összességén belül a nyelvileg is lehetséges c-struktúrák köre” (2.1). Az ilyen jellegű kérdésekre a generatív iskolák az X’-elméletnek valamilyen variánsával felelnek. Az LFG-ben csak „morfológiailag teljes szó” (2.1.1) funkcionálhat egy (maga köré frázist építő) X fejként, míg a chomskyánus keretben az évszázad végére polgárjogot nyertek a hangalakot nem öltő „funkcionális fejek” (pl. topik- és fókusz-fejek). Az LFG-ben viszont egyes szerkezetek felépülhetnek olyan („egzocentrikus”) módon, amely nem felel meg az X’-elméletnek.

Ezzel összefüggésben az az LFG álláspontja, hogy kétféle szintaktikai kódolási rendszer működik a világ nyelveiben (ami nem jelenti azt, hogy ne keveredhetne egyetlen nyelven belül is a kétféle szisztéma, mivel a „kódolási rendszer” vizsgálata egyes szerkezetekre vonatkozik): a konfigurációs és a nem-konfigurációs. Komlósy az alábbi elkülönítést adja (2.5): „Konfigurációs kódolás van jelen ott, ahol az összetevők szintaktikai funkcióját [...] a szerkezetben elfoglalt pozíciójuk jeleníti meg. Ez a helyzet az X' elvek alapján felépülő szerkezetekben. Nem-konfigurációs kódolásról beszélünk, ha a funkciót nem az összetevő pozíciója, hanem egyéb eszközök (tipikusan a morfológia) jeleníti meg.” Ehhez csak annyit fűzünk hozzá, hogy a nem transzformációs keretben is alapvető vizsgálati szempontot jelentett a szintaktikai szerkezetek konfiguracionalitásának a kérdése a nyolcvanas évektől, de az LFG-ben az iménti idézetben említett ’morfológiai megjelenítés’ – különösen akkoriban – sokkal konkrétabb, a grammatikai rendszer egészébe jobban illeszkedő formális reprezentációt jelentett.

A 2.6 alfejezet az LFG „lexikai” jellegét domborítja ki: „Sok olyan összefüggést, amelyet a konfigurációs [transzformációs] modellek a mondatban kezelnek, az LFG a lexikai elemek közötti kapcsolatokra, sőt a lexikonban zajló folyamatokra vezet vissza” (példák: intranszitiválás, passziválás, visszaható jellegű alakok létrehozása). A 2.7 alfejezet az LFG egy szellemes részelméletét mutatja be: a lexikai kódolás folyamatát, amelynek a során egy (szövevényes, de egzakt) eljárás segítségével eljuthatunk egy (thematikus szerepekkel kifejezett) szemantikai argumentumszerkezettől a neki megfelelő, szintaktikai szempontokból releváns (grammatikai funkciókkal kifejezett) vonzatkeretig (pl. ’⟨Ágens, Páciens, Lokális⟩ → ⟨SUBJ, OBJ, OBL⟩’). A 4. fejezetben a szerző ismét visszatér a lexikon problémáihoz; ebből a részből már kiemeltük az idiómák kérdését, mely szintén „próba-köve” a (generatív) nyelvelméleteknek.

A referenciális kötési viszonyokról szóló 3. fejezet egyik izgalmas kérdéséről esett már szó: a távolsági függőségek problémaköréről. Ami az LFG általános kötéselméletét illeti, a lényeg a reprezentációs szint kijelölésében rejlik (3.1): „Az LFG-ben a kontroll és a kötés a grammatikai funkciókat kódoló f-struktúra tulajdonsága (a GB-ben a konfigurációs struktúráé)”. Egy „lexikálisan indukált” kontrollviszonyról például ilyesmit mondhat az LFG-ben használatos annotációs formulák csoportja (3.2.1.1): „a szemantikailag nem, de szintaktikai szempontból hozzám tartozó – mégpedig tárgyi funkcióban [!] álló – bővítmény az én predikatív vonzatomhoz – mint régenshez – (külön ki nem fejezhető) szemantikai alanyként [!] tartozó vonzattal azonos”. Mindezt például a *tart* ige „mondhatja” abban az olvasatában, amelyet a következő mondat szemléltet: *Marit butának tartom*. A részletek kibogozását az olvasóra bízuk.

Végezetül egy érdekes anaforikus kötési jelenség szellemes kezeléséről ejtünk szót. A probléma az (l. 3.3), hogy a ’Mari magára („maga köré”) húzta a

takarót' mondatot miért lehet az angolban visszaható és személyes névmással egyaránt fordítani: *Mary pulled the blanket around her(self)*. A kiindulópont nyilván az, hogy visszaható névmást akkor, és csakis akkor kell használni, amikor a koreferáló argumentumok egy „szerkezetmagon” belül vannak, ami lényegében azt jelenti, hogy társargumentumok egy régens körül. Vajon ez a szabály nem eredményez-e egyértelmű kiegészítő eloszlást a kétféle névmás használata tekintetében? Hogyan adódhat átfedés?

A megoldás az imént bevezett 'szerkezetmag' fogalom kettős definíciójában rejlik. 'Komplett szerkezetmagnak' (3.3.1.1) az alanyi (alanyszerű) funkciót is tartalmazó szerkezetmagot nevezve azt mondhatjuk, hogy az *around* körül a legkisebb komplett szerkezetmag már a *pull* ige vonzattartománya, így hát jogos a visszaható névmás használata. Ugyanakkor a személyes névmás használata is jogos, mert az *around* körül van egy olyan kisebb (persze nem komplett) szerkezetmag is, amelyen a *pull* alanya kívül van.

Remélem, hogy annyit még a generatív elméletekről semmilyen ismerettel nem rendelkezők előtt is sikerült igazolnom, hogy az LFG-t markáns, koherens és intuitíve elfogadható alapelvek, a világ legkülönbözőbb nyelveinek problémáira való nagyfokú nyitottság és jellegzetes, szellemes, gyakran nagyon elegáns grammatikai megoldások jellemzik – érdemes tehát egy hasznos és érdekes „bevezető kurzus”-ként elolvasni Komlósy András könyvét, majd belefogni a (többnyire angol nyelvű, és nagyon korrekt, alapos stílusban íródó) szakirodalom tanulmányozásába.

Egy másik nem transzformációs generatív nyelvtan: a HPSG

Trón Viktor: Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan.
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2001. 184 o.

Trón Viktor Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan című könyve ugyanúgy a Tinta Könyvkiadónál jelent meg 2001-ben, mint Komlósy Andrásnak az ugyanebben a számban (szintén általam) ismertetett LFG-könyve – a Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat IX. köteteként, mely egyúttal egy nem transzformációs nyelvtanokat bemutató sorozat II. kötete, éppen az LFG-könyvet követően.

A sorozatról itt is helyén való elmondani, hogy olyan modern (formális alapokon nyugvó) grammatikaelméleteket mutat be, amelyek Noam Chomsky transzformációs generatív nyelvtanának alternatíváiként fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben, és amelyeknek a meghatározó közös vonásai, hogy szakítanak a „transzformacionalizmussal”, amely Chomsky öt-tíz évenként megújuló generatív elméletében a legmarandóbb elemnek bizonyul, visszatérnek a szigorú matematikai alapozás és számítógépes igazolás eszméjéhez, amelyet viszont a

„chomskyánusok” már kifejezetten elhanyagolnak, a szintaxis helyett pedig egyre nagyobb mértékben a lexikai komponensbe helyezik az emberi nyelveket meghatározó információ forrását. E „lexikai fordulatról”, valamint e fordulatról a generatív iskolák egymáshoz viszonyított helyzetére gyakorolt (jótékony) hatásáról a (kötetben olvasható) másik ismertetésben már értekeztem, és az is érvényes Trón Viktor HPSG-könyvére, amit az LFG-kötet potenciális olvasótáboráról írtam: nyilván elsősorban azok forgathatják haszonnal, akik egyik vagy másik generatív elméletről már rendelkeznek némi tudással.

Rátérve most már konkrétan a HPSG-könyvre, örömmel állapítottam meg, hogy egy-két apró sajtóhibától eltekintve igen gondosan megírt bevezető munkáról van szó. A gazdag és szakszerű irodalomjegyzéken és a pontos tárgymutatón kívül további három jegyzék segíti azokat, akik szeretnének belépni a HPSG világába: az egyik a formális reprezentációkban használatos jegyeket és típusokat tartalmazza, a másik kettő pedig a szakkifejezéseket magyarról angolra, illetve angolról magyarra fordítva. Arról is pontos eligazítással szolgál a szerző (kezdve az előszótól és folyamatosan fejezetről fejezetre), hogy hol húzta meg egy-egy témakör bemutatásának a határait (kezdve a formális-matematikai és számítógépes témájú tanulmányok teljes kirekesztésével, mint az az előszóból kiderül), és hogy mely cikkek mentén lehetne továbbhaladni. Tekintve, hogy a könyv terjedelmét nyilván nem lehetett volna jelentősen megnövelni, ez a „lehatárolás” feltétlenül szükséges, és a szerző magabiztosan, meggyőzően hajtotta végre. Hiányosságként legfeljebb azt róhatjuk fel, hogy nem írt a könyv végére egy összefoglaló fejezetet.

Általánosságban is leszögezhetjük, hogy Trón Viktor (fiatal) korához képest nagy érettségről tesz tanúbizonyságot: arról, hogy a HPSG elméletét – nemcsak részleteiben, hanem teljes egészében – átlátja; és hogy éppen ő lehetne az, aki létrehozhatna egy teljességre törekvő HPSG-leírást a magyar nyelvről.

A továbbiakban néhány olyan elvet, ötletet, eljárást, meghatározást, problémát szeretnék kiemelni a könyv időrendjében haladva, amelyet a szerző is érdekesnek és karakterisztikusnak érez – kedvet csinálандó elsősorban azoknak, akik a generatív nyelvészetet a transzformációs oldaláról ismerik (és talán az a téves képzetük alakult ki, hogy másképpen nem is lehetne formális szintaxist csinálni).

A Bevezetés elsődleges célja: elhelyezni a HPSG-t a generatív nyelvtanok családjában. Közvetlenül „a GPSG [általánosított frázisstruktúra-nyelvtan] módosítására irányuló kutatások eredményeképpen alakult ki” (1.2.1) a nyolcvanas években, döntően Carl Pollard és Ivan Sag munkásságának köszönhetően. Maga „a HPSG elnevezés PSG része azt hivatott jelezni, hogy a HPSG a frázisstruktúra-nyelvtanok paradigmájába tartozik, azok alapvetésein indult el. A H az angol *head* 'fej' szót jelzi. A fej fogalma a HPSG-ben központi szerepet kap. Az [európai tradíciókban gyökeredző] dependenciagrammatikától örökölt függőségi viszonyok direkt módon a fejek reprezentációjába vannak beépítve, az azokhoz

tartozó információs struktúra inherens részei” (1.2.1). Ez azt jelenti, hogy „gyakorlatilag a mondatokról mondható összes információ a mondattani szerkezet fejének reprezentációjában lokalizálható. Ez az információ a szintaktikai szerkezetben öröklődik. ... A mondattani konstrukciókban található elemeket a fejek szelektálják, a dependensekre [a vonzatokra, specifikálókra és a fej hozzátartozójának tekinthető, de szabadabban kötődő elemekre] vonatkozó minden információ tehát a fejek reprezentációjának inherens része” (1.2.3).

„A HPSG legfontosabb felismerése, mely a konstrukciós nyelvtanokkal párhuzamos, a jel [*sign*] fogalmának kiemelkedő szerepe” (1.2.1). Ugyanis (ld. 1.3.2) „a HPSG a megnyilatkozások típusait egységesen jeleknek tekinti, vagyis olyan jegystruktúrákkal ábrázolja őket, amelyek a *sign* típusba tartoznak.” ... „A fentiek szerint a szó és a nyelvtani szabály ugyanazzal az elemzési eszközzel írható le. A szavak a HPSG-ben a *word* ’szó’ típusba tartoznak. Mivel egy összetett kifejezés szintén jel, általános típusai – a szavakkal analóg módon – lexikai tételeknek [!] tekinthetők. Az összetett kifejezések a HPSG-ben a *phrase* ‘frázis’ típus által jelölt osztály elemei. Az olyan nyelvtani szabály, amely az egyszerűbb jelek összetett szerkezetbe történő szerveződését vezérli, valójában nem más, mint az összetett kifejezésre vonatkozó megszorítás [ezért sorolják a HPSG-t a megszorításalapú nyelvtanok családjába, a GPSG és az LFG mellé]. Mivel az összetett és a mondatban szempontjából felbonthatatlan egységek egyaránt jelek, a *word* és a *phrase* értelemszerűen a *sign* altípusai.”

A HPSG tehát egy megszorításalapú (deklaratív) lexikalista irányzat, aminek egyik döntő vonása az, hogy (1.2.2) „a jólformált nyelvi reprezentációk meghatározásában nem játszik szerepet a levezetés fogalma [azaz a generálás mint folyamat, melynek egyes stádiumaira szabályok és megszorítások hivatkoznak]”. Alapvető továbbá az egyszintűség (*monostratal grammar*): „Az egyes nyelvi szintekre vonatkozó információk egyszerre rónak megszorításokat a nyelvi jelekre, s így a nyelvi jelek jólformáltságát a különböző nyelvi rétegek (modulok) megszorításainak szimultán kielégítése engedélyezi” (1.2.2). Az egyszintűség hipotézise azzal a (például a chomskyánusok által vallott) elképzeléssel áll szemben, hogy a grammatika működése különféle modulok szigorú sorrendjén alapul; a pszicholingvisztikai kutatási eredmények inkább az egyszintűséget támogatják, mert arra mutatnak, hogy a nyelvi tudás különböző szintjeit egyszerre dolgozzuk fel. Továbbá (1.2.2) „az egyszintűség fogalmát az is motiválja [a HPSG-ben], hogy az egyes nyelvi szintek ábrázolásában használt formalizmus is egységes, azaz a hangalak, a mondatban és a jelentésábrázolás különböző szintjeit ún. *típusos jegy-érték-struktúrák* ábrázolják” (lényegében az LFG-könyvről írott ismertetésben is megemlített attribútum-érték-függvényekről van szó).

A HPSG nagyon nagy súlyt fektet a többszörös típushierarchia szerint meg-

szervezett, gazdagon strukturált lexikai komponensére, amelynek részletes bemutatására a 2. fejezet hivatott, de döntő vonásait már az 1.2.2 alpontban megismerhetjük: „A nyelvi általánosítások megannyi szintje – az univerzális elvektől egészen a nyelvspecifikus és kivételes konstrukciókig – egy típushierarchiában ábrázolódik. Értelemszerűen a típushierarchia legmagasabb részén a nagyon általános fogalmak és a rájuk vonatkozó általános elvek helyezkednek el, míg a típushierarchia legalsó szintjein az egyes konkrét instanciák, pl. szavak találhatók, megannyi esetleges idioszinkratikus tulajdonságukkal”. (Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a HPSG elutasítja a nyelvi jelenségeknek periferikus és központi jelenségek körére történő felosztását; törekszik a kivételességek teljes feltárására, és képes is azok „rendszeren belüli” formális leírására /default mechanizmusokat is segítségül véve, l. 52. o./.) A hierarchikus lexikon haszna abban áll, hogy (2.2.3) „ha bármilyen általánosítás már szerepel a lexikonban, akkor az öröklődés automatizmusa miatt azt az egyes altípusokra már nem kell kimondani, ... a lexikon redundanciamentessé tehető. Egy adott típus esetében – pusztán az ontológiában való elhelyezésével – a rá vonatkozó információ igen nagy hányada kikövetkeztethető... A [bekezdés elején említett] *többszörös öröklődés* [pedig] azt jelenti, hogy a típushierarchiában egy típusnak több közvetlen felmenője is lehet.”

A 2. fejezetben a szerző igyekszik „érezéltetni a strukturált lexikon erejét az általánosítások megfogalmazásában és magyarázati szerepét a nyelvi elemzésekben” (31. o). A jelzős szerkezetek kapcsán (2.4) például rámutat, hogy „a kompozicionális szemantika ... már a lexikonban összerakja a jelentéseket. A mondatannak csak azt kell biztosítani, hogy a megfelelő tartalmak a megfelelő összetevőkről a frázisokra perkoláljanak”, azaz „felszivárognak” a frázisstruktúrában. A perkoláció karakterisztikus ötlete a HPSG-nek, ezért érdemes pár szót szólni a témára (2.1). „A fejjegyek esetében el kell érni, hogy a fejösszetevő jegyei a fej által projektált összetett kifejezés jegyei legyenek. Ez úgy érhető el, hogy az összetett kifejezés a kategoriális jegyeit a szintaktikai fejtől „örökli”. Az ’öröklés’ kifejezés a típushierarchiák kapcsán tárgyalt fogalom miatt nem igazán helyénvaló, ezért ezt a fajta örökítést *jegyperkolációnak* is szokás nevezni. Az elmélet szigorú lokalitása miatt [minden grammatikai kényszer a lokális fák jólformáltsága segítségével fejez ki] a perkolációnak rendkívül nagy szerepe van a HPSG-ben.”

Az összetett kifejezésekről szóló 3. fejezet is mindenütt a radikális lexikalizmust hangsúlyozza: azt, hogy a felszivárgó fejjegyek révén tulajdonképpen a szavak lexikai leírásában foglaltak fogják meghatározni az összetett kifejezések információtartalmát is; mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint amit a generatív elméletekben általánosan elfogadott X'-elmélet önmagában jósol erről (3.1.2): „A HPSG fejjegyelve a hagyományos X'-elmélet „X” részének feleltethető meg. Ez felelős ugyanis azért, hogy a frázis projekciói során a fej kategoriális címkéje állandó maradjon a kiterjesztésétől ... függetlenül. A HPSG kategóriái persze bonyo-

lultabbak, mint egy hagyományos frázisstruktúra szófaji címkéi, így a fejjegy értékének perkolációja nem egyszerűen atomi értékek öröklésének felel meg.” A 3.2 alfejezetben tovább elemzi a szerző a fejközpontúságban garantált radikális lexikalizmus megvalósulását: „... [köszönhetően a fejjegy-felszivárgásnak] a különböző összetevős szerkezetek megjelenéséért maguk a fejek szelekciós tulajdonságai tehetők felelőssé. Ez a fejközpontú szemlélet. ... A HPSG radikális lexikalizmus alternatívát nyújt a mondatközpontú magyarázatokkal szemben; a fejekben kódolt gazdag ábrázolások teljes egészében átveszik a frázisstruktúra-modul szerepét.”

A jegyperkolációról szóló fejjegyelv legmodernebb – és egyben legáltalánosabb – változata (3.2.1) „a default öröklődés segítségével nemcsak eredeti funkcióját – a kategória- és egyéb szófajspecifikus jegyek perkolációját –, hanem a valenciajegyek örökítését is elvégzi”, ezzel minden eddiginél egységesebbé téve a HPSG rendszerét azáltal, hogy a vonzatigényekből adódó követelményeket is a fejközpontúság elvének megfelelő módon kezeli. Az alábbiakban több ponton magyarázattal szolgálunk az iménti kulcsfontosságú megállapításhoz.

Először is vissza kell térnünk a HPSG vonzatkezelési megközelítéséhez (2.2): „Szubkategorizációs kerete hagyományos értelemben szavaknak..., nem pedig összetett kifejezéseknek (frázisoknak) van [pl. az *ad* ige mellé „adó”, „átvevő” és „ajándék” kell, illetve a forma oldalán ezek megnevezése megfelelő frázisokkal]. Ez a HPSG-ben másképpen van: a szubkategorizáció bármilyen nyelvtani egység *valenciáját* – más szóval potenciális kombinációs képességét – kódolja... [az *adott egy almát Marinak* igei frázis például egy „adóval” (illetve annak frázisával) kíván kombinálódni]. A valencia specifikációja mindazon elemek tulajdonságainak leírása, amelyekkel a frázisnak (vagy szónak) kombinálnia kell egy grammatikus és teljes szerkezetben [pl. eset-, személy- és számjegyekre kell utalni].” A fejjegy-perkoláció egyszerű alapesetével nem kezelhető az a frázisstruktúra-építési folyamat, amelynek során egy fej – miközben szintaktikai értelemben projektálódik – fokozatosan megkapja vonzatait, vagyis „telítődik”, hiszen éppen arról van szó, hogy egy fejtulajdonság (igény meghatározott számú vonzatra) fokozatosan megváltozik (egy bizonyos frázisa már „telített” lesz, tehát egyáltalán nem lesz vonzatigénye).

A default öröklődési mechanizmuson alapuló általánosított fejjegyelvet azonban meg lehet úgy fogalmazni, hogy alkalmazható legyen az imént tárgyalt telítődési folyamatra is, a default specifikáció ugyanis azt jelenti, hogy (3.2.1) „ha csak az egyes fejjel rendelkező konstrukciók másképpen nem rendelik [!], a fejjösszetevő szintaktikai és szemantikai tulajdonságai ... perkolálnak a frázisra. Nos, ha olyasmit mondunk, hogy a VP frázis kötelezően telített kell legyen a nem alanyi vonzatok tekintetében (magyarul csak alanyi vonzatigénye lehet), akkor a default értelmezés szerint a fej több kritériumra szétosztott vonzatigényéből a nem alanyiakra vonatkozó felülíródik, és csak az alanyi vonzatra vo-

natkozó igény szivárog fel ténylegesen a VP-szintre.

Két gondolatot szeretnék még kiemelni az összetevős kifejezésekről szóló 3. fejezetből. Az egyik az újraíró szabályoknak a HPSG-beli különleges (legalábbis a „chomskyánustól” eltérő) felfogásáról szól (3.1.1): „Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az újraíró szabályok megszokott konvenciójával ellentétben egy újraíró szabály csak az összetevősségi (dominancia-) viszonyokat hivatott tükrözni, hiszen az összetevők konkrét sorrendezéséről (precedencia) független sorrendezési szabályok rendelkeznek...” Az egyes nyelvekre jellemző *scrambling* jelenségét (5.2.2) lehet így könnyebben kezelni, ami egy régens vonzatainak és a hozzátartozó szabad határozóknak az összekeveredését jelenti (pontosabban azt, hogy ez a keveredés megengedett a szórendben).

A másik említésre méltó gondolat a „mondatság dimenziójának” a bevezetése, amely (viszont) lazítja a HPSG fejközpontú szemléletét (3.2.2): „A mondattípus dimenziója lehetővé teszi, hogy a mondat jelentéséhez ne csak a fejek specifikációi járuljanak hozzá, hanem a mondatok típusa is. Az egyes mondattípusokhoz a megnyilatkozások magasabb szintű jelentésösszetevőire (pl. üzenet, beszédaktus) vonatkozó megszorításokat rendelhetünk. ... Vannak tehát a nagyobb összetevőknek olyan aspektusai, amelyet nem a részeiktől örökölnék, hanem a rájuk illeszkedő (mondat-) konstrukciók hoznak be. Ez a hozzáállás inkább a konstrukciós nyelvtan ... elveihez való közeledést vetíti előre.”

A 4. fejezet az angol nyelv olyan összefüggő fogalmait tárgyalja, mint a tagadás, a segédige és az inverzió. Ez utóbbi az alany és a segédige közötti sorrendi cserére utal, amennyiben úgy fogjuk fel, hogy az *I shall leave* 'én fogok elmenni' kijelentő mondatához képest kell tekintenünk az eldöntendő kérdésverziót: *Shall I leave?* Három (talán meglepő, de a HPSG logikájába jól illeszkedő) gondolatot szeretnék kiemelni a fejezetből. „A mondattagadást engedélyező időjeles igei kategóriák vonzatként [!] szelektálhatják a tagadószót” (4.1.2.). Az összevont segédigék (pl. *mustn't*) külön szótári egységek – bizonyos szemantikai (hatóköri) jelenségek miatt érdemes ezt így tekinteni, ahelyett, hogy az összevont segédigéket egyszerűen produktív fonológiai folyamatok eredményének tartanánk. Hasonló okok miatt látszik indokoltnak, hogy az invertált konstrukciókban előforduló segédigealakokat (pl. *Shall I...?*) is megkülönböztessük a lexikonban (a *shall* ugyanis itt nem egy jövőre vonatkozó kérdést jelent, hanem felszólítást).

Az 5. fejezet a vonzatkeretekről szól, és elsősorban az emelő- és kontrollkonstrukciók HPSG-beli kezeléséről nyújt tájékoztatást. Az előbbire az *Ivan seemed to sleep* (szó szerint 'Iván tűnt aludni') mondat szolgáltat példát, míg az utóbbira ugyanez a mondat a *seemed* helyett a *tried* igével ('megpróbált'). Az emelés hasonlata persze a transzformációs elméletekből származik, ahol azt a szemantikai tény, hogy Iván nem „tűnik”, hanem alszik, úgy magyarázzák, hogy a „tűnés”nek Iván alvási szituációjának az egésze a vonzata, amiből az időjeles ige

„kiemeli”, elrabolja az alanyt. A *próbálkozik* ige annyiból működik másképpen, hogy azt mondhatjuk: „Iván próbálkozik valamivel, mégpedig azzal, hogy aludjon.” Iván tehát ekkor mindkét régens szemantikai alanya, a két vonzatot tehát azonosítani kell (a kontrollviszonyuk lényegében ezt jelenti). A HPSG elemzése (finom szemantikai különbség mellett mindkét típusban) azt használja ki, hogy (5.1.1) „a régens szubkategorizációs listáján telítetlen (nem üres szubkategorizációs listájú) elemek is lehetnek. Ez a nézet ellentmond a hagyományos generatív nyelvtanokban megszokott elvnek, miszerint a konstrukciókban nem fejként részt vevő kategóriák maximális kiterjesztésűek (azaz telített kategóriák) kell, hogy legyenek.”

Az emelő-, illetve kontrollszerkezeteknek általában azokat a típusait szokták vizsgálni, „amelyekben a telítetlen vonzat „közbülső” frázisprojekció [volt], azaz olyan kategória, amelynek (csak) az alanya hiányzik. Az emelés általánosításának a lehetőségét azonban számos újkeletű tanulmány felismeri és kihasználja: a telítetlen vonzatok telítettségi szintjét nem feltétlenül kell olyan kifejezésekre korlátoznunk, amelyek a komplementumok tekintetében teljesen telítettek és az alanyuk hiányzik (igék esetében hagyományosan VP). Bizonyos esetekben a szubkategorizált elem akár teljesen telítetlen, vagyis szószintű is lehet. Ekkor a régens a vonzatával mint szószintű kategóriával kombinálódik, s annak teljes vonzatkeretét *örökl*. ... A vonzatoröklés általánosan azt a helyzetet jelenti tehát, amikor egy régens telítetlen vonzatot szelektál, és annak hiányzó bővítményeit saját argumentumaivá teszi” (5.1.3). Az érdekes általánosítás alkalmazási köre iránt érdeklődőknek ezen a ponton már a könyvet ajánlom, illetve az ott szereplő irodalmi hivatkozásokat. Hasonlóképpen csupán a témákat sorolhatom fel az 5. fejezet további részeiből: passzív szerkezet – különféle megközelítésekben, „argumentummá tett” szabad bővítmények, az argumentumszerkezet és a grammatikai funkciók (különleges) társításai, újlatin (vonzathelyettesítő?) névmási klitikumok, opcionális vonzatemelés.

Az utolsó (6.) fejezet a távoli függőségek problémakörét tárgyalja. A jelenséget és annak aktuális grammatikaelméleti jelentőségét az LFG-kötetről szóló ismertetésben felvázoltam, és célszerű lenne ezen a ponton odalapozni. Felidézem azért itt is az egyik közkeletű szemléltető mondatot: *Az anyámmal megmondtam, hogy nem engedem, hogy rosszul bánjatok*. Trón Viktor megfogalmazásában (6.1): „a távoli függőségek esetén egy elem nem az öt lexikailag szubkategorizáló predikátum lokális bővítményi tartományában jelenik meg, hanem attól potenciálisan korlátlan [!] távolságban...” A HPSG számára nyilván úgy merül fel a kérdés, hogy hogyan „szimulálható” mozgatas nélkül a transzformációs generatív elméletben kézenfekvően mozgatasnak tulajdonítandó nemlokális függőség (a példában a *bánjatok* komplementumához tartozó *az anyámmal* vonzat semleges helye és a főmondati témahely között).

Trón Viktor először egy nyomokat alkalmazó korábbi HPSG-elemzést tárgyal, majd rátér egy korszerűbb elképzelésre (6.2.1, megjegyzendő, hogy Sag és Fodor itt meghivatkozott cikke kimaradt az irodalomjegyzékből): „a távoli függőségekben feltételezett nyomok, azaz hangalakkal nem rendelkező jelek feltételezését semmi nem támasztja alá. Ennélfogva a nyelvtani elméletből – különösen, ha az lexikalista, egyszintű, deklaratív – eliminálni kell a nyomokat, s így a távoli függőségek kezelését, konkrétan bevezetésüket, nyomok nélkül kell megoldani.” Ez a megoldás pedig a nemlokális vonzatigény perkolációjára alapítható (6.3.1), amelyet „technikailag” a SLASH bekebelezésének az elve ragad meg. A ’slash’ arra a ferde vonalra utal, amellyel az argumentumigényt jelzik a kategoriális nyelvtanokban, és nyilván arról van szó, hogy egy régens olyan vonzatigényt jelez, amelyet nem akar „lokálisan” kielégíteni, hanem „felszivárogtat” tetszőleges frázisstruktúrabeli „magasságokba”; így hát örömmel leszögezhetjük, hogy „a legerősebben mondattani jellegű kapcsolat, azaz a távolsági függőségek eredete is szigorúan lexikai specifikációkra vezethető vissza; már az argumentumszerkezet szintjén jelen van. A komponensek SLASH értékei az őket engedélyező fej SLASH jegyére kerülnek, amelyet az általánosított fejjegyelv örökít a frázisokra. Ez a megoldás a fejösszetevőn kívül nem hivatkozik a frázisstruktúrára.” „[Ez] nagyon fontos lépés egy igazán lexikalista és fejközpontú nyelvtan felé.”

Mi mással zárhatnám ezt az ismertetést, mint amit Komlósy András LFG-könyve kapcsán is írtam: remélem, hogy annyit még a generatív elméletekről semmilyen ismerettel nem rendelkezők előtt is sikerült igazolni, hogy a HPSG-t markáns, koherens és intuitíve elfogadható alapelvek, a világ legkülönfélébb nyelveinek problémáira való nagyfokú nyitottság és jellegzetes, szellemes, gyakran nagyon elegáns grammatikai megoldások jellemzik – érdemes tehát egy hasznos és érdekes „bevezető kurzus” gyanánt elolvasni Trón Viktor könyvét, majd belefogni a szakirodalom tanulmányozásába...

Alberti Gábor